

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Факультет історії та філософії
Кафедра історії України та спеціальних історичних дисциплін

К в а л і ф і к а ц і й н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти "магістр"

**на тему: «Формування козацького війська:
від реєстровців до армії Б.Хмельницького»**

«Development of the Cossack army: from registrars to the army of B. Khmelnytskyi»

Виконав: здобувач заочної форми навчання
Спеціальності 032 Історія та археологія
Мадревський Олег Андрійович
Керівник д.і.н., проф. Бачинська О. А. _____
Рецензент д.і.н., проф. Дьомін О. Б. _____

Рекомендовано до захисту:

Захищено на засіданні ЕК № _____

Протокол засідання кафедри

протокол № __ від _____ 2022 р.

№ __ від _____ 2022 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувачка кафедри

Голова ЕК

(підпис)

Бачинська О.А.
(прізвище, ініціали)(підпис)

Сминтина О.В.
(прізвище, ініціали)

Одеса 2022

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Джерельна та історіографічна база дослідження.....	8
1.1. Огляд джерел.....	8
1.2. Історіографія проблеми.....	12
Розділ 2. Зародження козацтва на українських землях та організація його військової складової.....	24
2.1. Виникнення запорозького козацтва, як особливого військового – станового феномену українських земель.....	24
2.2. Організація запорозького козацтва та характеристика його військових структурних елементів.....	32
Розділ 3. Виникнення та існування козацького реєстру у другій половині XVI-першої половини XVII століть та створення масової козацько-селянської армії Богдана Хмельницького.....	40
3.1. Створення реєстру та його специфіка у XVI столітті.....	40
3.2. Зміни кількості реєстрового війська та умов існування в першій половині XVI століття.....	57
Розділ 4. Козацька армія часів Хотинської 1620-1621 рр. та Національно-визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького.....	68
4.1. Участь українського козацького війська та реєстру в Хотинській війні 1620-1621 рр.....	68
4.2. Українське козацтво і козацький реєстр у 1622-1648 рр.....	78
4.3. Створення козацької армії в перших кампаніях Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького.....	83

Висновки.....	91
Список джерел та літератури.....	94

ВСТУП

В сучасних умовах з'явилися тенденції до переосмислення та нового опрацювання, здавалося б, давно досліджених та багато раз описаних історичних тем. В тому числі й тих, які в національній історії України є вкрай популярними і знаковими, як з наукової, так і з сучасної політичної точок зору. Мова насамперед іде про унікальний феномен української історії – козацтво.

Не дивлячись на величезну кількість існуючих на сьогодні наукових та науково-популярних творів з історії українського козацтва, кількість штамтів, протиріч і просто відвертих помилок, залишається значним. Рівно як мають місце і прогалини у проблематиці, яка щонайменше повинна бути добре вивченої за визначенням. Мова йде про систему формування козацького війська, його військову організацію та структурні складові. Серед останнього, помітне місце займає історія реєстрового козацтва – особової категорії запорозьких (українських) козаків, що перебували на службі уряду Речі Посполитої в другій половині XVI - першій половині XVII ст. і фіксувалися в особливих списках (реєстрі). Загони таких козаків, зазвичай становили надвірне військо і за свою службу реєстровці одержували від магнатів, крім платні, пільги, за якими звільнялися постійно або тимчасово від феодалських повинностей.

Через це, історія реєстрового козацтва, з одного боку виявилась абсолютно автономною загальній історії Запорозької Січі, а з іншого з самого свого початку носила відверто суперечливий характер – українські козаки на службі (найманській) у польської корони чи у окремих польських магнатів. В результаті, на відміну загальної історії українського козацтва, реєстровці опинилися в своєрідній тіні запорожців, а всі атрибути, в тому числі й організаційного характеру, з ним (реєстровим козацтвом) пов'язаних,

опинилися вивченими набагато гірше ніж взагалі запорозьке (українське) козацтво.

І це природньо, оскільки тільки відносно недавно почала зростати зацікавленість вітчизняних науковців історією реєстрового козацтва. Зумовлено це тим, що тема розвитку козацьких реєстрів на території України в XVI-XVII ст., на сьогоднішній день досліджена досить фрагментарно, а тому потребує ще додаткових досліджень та опрацювання.

Як наслідок, саме ця проблематика в загальній історії українського запорозького козацтва і досі тримає ще чимало не вивченого. Більше того, роблячи ставку на дослідження проблем формування, еволюції (насамперед змін юридичного статусу й загально визначеної чисельності), структурної організації та взагалі існування реєстру як особливої запорозького козацтва у другій половині XVI- першої половини XVII століть, відкриваються можливості до дещо нового погляду на загальну історію виникнення та трансформації протягом не менш ніж цілого століття Запорозької Січі та її військової складової.

Такий ріст зацікавленості серед науковців також пояснюється і історичним зв'язком між минулим та сьогоднішніми реаліями. Окрім того, звернення до історичного досвіду є дуже важливим чинником формування національної свідомості, а також сприяє відродженню державної традиції та духовної спадщини, на що сьогодні націлена наша держава. Особливо в ситуації теперішньої війни по відбиттю російської агресії проти України.

Сучасні реалії Української держави дають нам привід вивчати різні форми створення, функціонування та використання військових структур у нашій країні. Приклад Запорозької Січі та особливої категорії – реєстрового козацтва, дає нам чітке уявлення про можливі нюанси у використанні та утриманні бойової сили, відкриває можливості дізнатися на прикладах минувшини про переваги та недоліки подібного історичного й універсального роду військ.

Таким чином, **актуальність** темимагістерської роботи, в цілому обумовлена об'єктивними соціально-економічними та політичними причинами й має наукове, практичне та суспільно-політичне значення. Насамперед тому, що реформування держави в Україні й перш за все її збройних сил, в умовах сучасної російсько-української війни, неможливе без урахування досвіду побудови та змін у війську в історичному минулому країни, що є саме науковою складовою актуальності теми магістерської роботи.

Це визначає необхідність порівняльного аналізу сьогоденних бойових загонів з їх минулими аналогами. І саме це визначає й практичну актуальність обраної теми. Оскільки для створення найбільш наближеної до істини концепції сучасної ідеальної військової структури у нашій країні, особливо під час оборонної війни з Росією, необхідно ретельно вивчити минулі варіанти утворення регулярних та найманих військ.

Мета магістерської роботи: є дослідження формування українського козацького війська від створення запорозького козацтва як такого, і реєстрового, зокрема, до його трансформації в українську козацьку армію часів Національно-визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького 1648-1657 рр.

Мета магістерської роботи зумовила постановку таких **завдань:**

1. Проаналізувати джерела та історіографію.
2. Розкрити систему формування запорозького козацького війська.
3. Охарактеризувати організацію запорозького козацтва та його основних формацій (структурних елементів).
4. Дослідити передумови розвитку козацького реєстру у другій половині XVI– першій половині XVIIст.
5. Вивчити організаційну специфіку реєстру та прослідкувати його еволюцію в юридичній та кількісній площині.

6. Виявити напрями формування масової української козацької армії за часів Національно-визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького.

Об'єктом магістерського дослідження є українське козацтво.

Предметом дослідження магістерської роботи є процес формування протягом XVI – першої половини XVIIст. українського козацького війська та його особливої, найманої структури – реєстру.

Хронологічні межі магістерського дослідження охоплюють період від початку XVI ст. до 1649 р. Нижня межа обґрунтована появою українського козацтва, як унікальної національної військової організації у Східній Європі. Верхня межа – 1649 р. обумовлена де-факто завершенням формування української козацької армії під час Національно-визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Б.Хмельницького. Тобто, верхня хронологічна межа обумовлена завершенням основних процесів структурної еволюції українського козацтва і перетворення його на армію новоствореної української держави – Гетьманщини.

Територіальними межами магістерської роботи є землі переважно Наддніпрянської України, як території, на якій саме здебільшого і проходив процес формування українського козацтва, в тому числі й особливої її складової – реєстрового козацтва.

Методи дослідження. При роботі над проблематикою дипломного твору магістра, були застосовані наступні методи наукового дослідження та аналізу: метод класифікації, який ми використовували для детального вивчення історіографічної та джерельної бази, за допомогою нього ми розділили наші джерела та історіографію за тематикою і проблематикою; історико-порівняльний метод, дав нам можливість висвітлити політичну, економічну та соціальну ситуацію в Речі Посполитій XVI – XVIIст., завдяки чому вдалося розкрити всі процеси формування реєстрового козацького війська; описовий

метод, допоміг нам детально охарактеризувати історичні події та явища, пов'язані з процесом формування українського козацтва. Також були застосовані хронологічний метод, методи аналізу, порівняння та узагальнення. Комплексне використання різних методів дослідження дало нам змогу ефективніше вивчити дану тему.

Магістерський випускний твір написаний в рамках поширеної в сучасних умовах методології неопозитивізму, яка передбачає використовуючи сучасні підходи до аналізу історичних джерел та вивчення історіографічних творів, розкрити обрану тему спираючись на дослідження подій минулого через всебічний розгляд фактологічного матеріалу (аналізу фактів в їх хронологічній та структурній послідовності).

Апробація.Окремі аспекти результатів дослідження над темою дипломної роботи були заслухані на 74-й та 75-й звітній студентській конференції ОНУ ім.І.І. Мечникова (Одеса, 2018 та 2019 рр.), всеукраїнській науковій конференції молодих вчених, аспірантів та студентів “Проблеми регіональної історії України” (Херсон, 2020 р.), та двох всеукраїнських наукових конференціях з історії України «Хаджибеївські читання» (Одеса, 2019, 2020 рр.).

Публікації.За результатами роботи над темою дипломної роботи, було опубліковано три наукові статті, з яких одна стаття була випущена в збірнику «Українське порто-франко: наукові студентські праці з вітчизняної історії» та дві статті в збірнику всеукраїнської наукової конференції з історії України студентів та аспірантів «Хаджибеївські читання»(Одеса, 2019, 2020 рр.).

Структура роботи:робота складається зі змісту, вступу, чотирьох розділів (дев'ять підрозділів), висновків та списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 100 сторінок комп'ютерного тексту, обсяг основної частини становить 86 сторінок. Список використаних джерел вміщує 63позиції.

Розділ 1.

ДЖЕРЕЛЬНА ТА ІСТОРИОГРАФІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Огляд джерел

Джерельну базу роботи складають документи, що є опублікованими джерелами. Всі, представлені в нашій роботі джерельні матеріали відносяться до добре відомих, втім, історична інформація по окремим аспектам формування козацького війська в цілому і козацького реєстру конкретно, яка в них присутня, допомогла нам створити в цілому цілісну і якісну картину предмету нашого магістерського дослідження.

Переважна більшість використаних нами джерел є документами різноманітного характеру, які в різні часи були представлені й опубліковані в окремих збірках. Значна їх кількість почала видаватися ще за часів Російської імперії, і не дивлячись на в цілому якісний характер вказаних збірок, вибрані для публікації в них матеріали, стосовно виключно українського козацтва та його окремих складових, носили вибіркового характеру. Саме тому в збірках «Актов, относящихся к истории Южной и Западной России» - 15-томне видання документальних матеріалів, присвячених головним чином історії України й Білорусі XIII - XVII століть, та його аналогу, притаманному іншому історико-географічному регіону – «Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси» [1; 2], нами були використані лише поодинокі документи, стосовно козацького реєстру.

Більш представницьким на документальну спадщину, стосовно конкретних документів, які відносились до історії українського козацтва виявились збірки «Архива Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе». В цьому фундаментальному, 35 томному виданні, знаходяться архівні збірники документів з різних міст

Російської імперії та інших країн, політика яких мала відношення до земель України, в тому числі на той час вже не існуючих – Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. В збірках «Архива Юго-Западной России...» були представлені Литовської метрики, що зберігалася спочатку в архіві Синоду в Санкт-Петербурзі, пізніше - у Міністерстві юстиції у Москві; документи Львівського ставропігійного інституту, Шведського державного архіву у Стокгольмі, архіви Львова, Варшави, Ватикану тощо. Відбір документів здійснювався залежно від історичного та наукового значення для вивчення всіх аспектів минулого України, у тому числі з такою маловивченою на той час проблематикою, як соціально-економічне життя, соціальні, національно-визвольні рухи. Тексти друкувалися мовою оригіналів із дотриманням правопису. Відмова від перекладів, застосування методу транскрипції дозволило ввести у науковий обіг значну кількість документів, частина яких до того часу зберіглася лише у виданні комісії.

Найбільш корисними для нашої роботи зі збірників «Архива Юго-Западной России...» виявились наступні матеріали: «Універсал Короля Стефана Батория к урядникам и шляхте Воеводств: Киевского, Подольского, Волынского и Брацлавского, приказывающей им предотвращать вторжения людей свавольных в пределы Турецкие»; «Універсал Сигизмунда Августа к Козакам, переселившимся из городов и замков в пограничные с Турцией области, в котором им предписывается в замки и города возвратиться, и состоять там на службе получая, назначенное Королем жалованье, а также в пределы Турецкие не врываться, так как это нарушает договоры, заключенные с Турцией»; «Універсал Короля Сигизмунда III о учреждении отряда из 1000 человек для удержания Козаков от вторжения в соседние государства»[13; 14; 15].

Документальні матеріали, які відносилися до історії українського козацтва протягом другої половини XIX – на початку XX ст. видавалися і в межах Австро-Угорської імперії (а в подальшому і на теренах Польщі). На відміну від

російських упорядників, австро-угорські та польські (за політичною й підданською приналежністю) дослідники, мали відносно більш широкий вибір документальної спадщини з європейських архівних сховищ. Саме тому у багатотомному виданні “Жерела до історії України-Руси” - збірнику документальних матеріалів з історії України XVI-XVIII ст., що видавався Археографічною комісією Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (11 тт., 1895—1924 pp.), представлені вкрай оригінальні документи, з яких ми можемо якісно виявити процес створення та розвитку реєстрового козацтва та відношення офіційної королівської влади Речі Посполитої до українського козацтва в цілому.

Серед найбільш корисних, для нашого магістерського дослідження документів з “Жерел до історії України-Руси” виявились: «Михайло Дорошенко з усім військом запорозьким до Томи Шимковича Скліньського; збороняються іти в королівську службу (в інфлянтський похід)»; «Способи оборони України, предложені на соймі; королівська комісія має стримати козацьку своєволю і взяти 5000 козаків на службу Річи посполитої під присудом гетьмана» та «Януш Острожський до Жигимонта III - про козацьку своєволю і комісію на козаків» [4; 6; 7; 12; 16].

Окремі аспекти діяльності українського козацтва представлені в документах, які були видані в умовах вже незалежної України. Так, в 9 томному виданні «Тисяча років української суспільно-політичної думки. Українська суспільно-політична думка XVI-XVII ст. Переклади текстів XVI-XVII ст.» нами були використані документи стосовно доби українського козацтва за часів гетьманування Петра Конашевича Сагайдачного [5]. А от в збірнику документів та матеріалів «Селянський рух на Україні 1569–1647 pp.», до речі одному з перших архіографічних видань незалежної України, ми використовували джерела, стосовно участі українського козацтва в чисельних козацько-селянських повстаннях XVI-XVII ст. [11].

Безумовно, центральною подією в історії України раннього модерну стала Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648-1657 рр. Одноіменний збірник за документами актових книг, виданий у 2008 р. в Києві й упорядниками якого виступили Л.А. Сухих, В.В. Страшко, дозволив нам з документальною прискипливістю поглянути на цю, центральну подію у вітчизняній історії та виявити певні аспекти формування масової української козацько-селянської армії [8].

Втім, для розуміння саме переходу до вищевказаної масової української козацько-селянської армії під час Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького у 1648-1657 рр., ключове значення має Зборівській договір 1649 р. Особливо кардинальні зміни до козацького реєстру, які були в ньому зафіксовані. Саме тому, нами були використані дві документальні збірки, видані у 1995 та 1999 рр., в яких реєстр 1649 р. розкривається абсолютно повно [9; 10].

Нарешті, вкрай поширеним і надзвичайно відомим джерелом з історії козацької України безумовно є праця французького інженера на польській службі Гійома Левассера де Боплана «Опис України». Не дивлячись на надзвичайну поширеність цього твору як історичного джерела (а нами було використано останнє за хронологією його видання), матеріали, стосовно запорозького козацтва, які є в даній праці, не втратили своєї актуальності й в тепер [3].

В цілому, представлена джерельна база в значній мірі дозволяє, щоправда в загальних рисах, розкрити предмет магістерського дослідження. Не дивлячись на крайню різноманітність представлених джерельних матеріалів, всі вони у сукупності розкривають процеси формування як українського козацтва в цілому так і еволюцію його окремих структурних одиниць, особливо реєстру.

Між тим, значне різноманіття опублікованих джерел надзвичайно слабо викреслюють специфіку українського козацтва низового, дещо схематично

розкривають конкретику в реєстрах (тобто реальні фактичні, а не загально правові й кількісні зміни), та не достатні, стосовно виявлення процесу формування масової української козацько-селянської армії під час подій Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648-1657 рр.

І нарешті, аналізуючи збірники опублікованих документів, стосовно теми нашого магістерського дослідження, доводиться констатувати факт вибіркового відношення упорядників, щодо формування конкретних збірок документів й матеріалів. Причому пов'язано це, насамперед було не стільки з науковими проблемами (обмежений доступ до оригінальних джерел у відповідних архівних та інших сховищах), скільки з політичною та ідеологічною заангажованістю відповідних авторських колективів. Просте порівняння, наприклад, збірок документів виданих за часів існування Російської імперії та імперії Австро-Угорської, проявляє вищевказаний недолік надзвичайно наочно. І саме це, на наш погляд є кардинальною вадою використаної нами бази опублікованих джерельних матеріалів.

1.2. Історіографія проблеми

Історіографія роботи доволі представницька. Насамперед тому, що тематика, пов'язана з історією українського козацтва, яка вперше проявилася в середині XIX століття в умовах існування насамперед Російської імперії (меншою мірою серед українських вчених – підданих Австро-Угорської імперії) в усі подальші історичні періоди залишалась доволі актуальною (щоправда під різним політико-ідеологічним забарвленням). Не втратила своєї ані наукової, ані навіть практичної актуальності, козацька тематика як в умовах незалежної України, так і в умовах постійної (з 2014 року) російської агресії проти України.

По географічному та хронологічному ракурсу, усі використані при написанні магістерської роботи історіографічні твори, слід розділити на три

періоди, в рамках яких схарактеризовано п'ять окремих груп: праці дореволюційних істориків, твори радянських істориків, дослідження істориків діаспори (еміграції) та сучасні українські дослідження вітчизняних істориків. Стосовно останньої групи, через багатоплановість та різнобарвність представлених творів, нами була виділена й ще одна окрема підгрупа – твори українських вчених (істориків), яка характеризує традиції та зовнішні атрибути козацтва.

Ми спеціально не залучали до нашого дослідження роботи західної історіографії, обмежуючись лише однією, класичною монографією британського дослідника другої половини XIX ст. Дж. Денісона по історії кінноти [27]. Такий підхід нами був вироблений спеціально і не випадково, оскільки, історія українського козацтва на Заході є аутсайдерською темою, яка до того пронизана не стільки реальними науковими дослідженнями, скільки зісталими штампами, що беруть свій початок як раз в XIX столітті. Насамперед в плані того, що в західній історіографії (на підставі вивчення нами низки праць) вкрай мало приділяється уваги українському козацтву, воно постійно асоціюється з Московською державою чи Російською імперією і в цілому характеризується доволі негативно у суспільно-політичному і військовому плані, як застаріла військова формація повністю створена з декласованих елементів. Навіть по кількох лише фразах вже давно класичної монографії Дж. Денісона це проявляється доволі чітко [27, с. 247-248].

Таким чином, історіографічною базою магістерської роботи стали лише праці тих дослідників, які в етнічному, культурному та політичному відношенні мали і мають відношення до України.

Перший період – імперська історіографія XIX – початку XX ст., вона пов'язана з дослідженнями історії запорозького козацтва і козацького реєстру. Саме тому, провідне місце серед праць дореволюційних дослідників займають твори загального характеру, як присвячені взагалі історії України так і

конкретно запорозькому козацтву. До першої категорії слід віднести вже давно класичні дослідження Миколи Аркаса «Історія України-Русі» [18], Михайла Грушевського «Ілюстрована історія України» [23] та Дмитра Дорошенка «Нарис історії України» [28]. В другій категорії особливо слід виділити класичну працю Дмитра Яворницького «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу»[62]. З точки зору сьогодення, всі ці роботи носять здебільшого описовий і далеко не аналітичний характер (перша категорія) та схильність до джерелознавчого аналізу різноманітних матеріальних та усних джерел (робота Д. Яворницького). Втім, для будь якого дослідження з історії українського козацтва, саме ці роботи можуть і повинні бути головним і найпершим базисом.

Рівно як і робота відомого російського історика державницької школи Миколи Костомарова «Козаки»[35]. Не дивлячись на в цілому заангажований характер даної роботи, розгляд українського козацтва не як унікальної та абсолютно автономної військово-соціальної сили, а виключно в контексті загального (тобто того, що мало місце на теренах майбутньої Росії) процесу формування й розвитку, фундаментальна праця М. Костомарова по своїм характеристикам повністю тотожна вищенаведеним роботам українських за етнічною характеристикою дослідників.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. українська (поки що імперська за політичною приналежністю) історіографія вже досягла певних напрацювань стосовно дослідження історії українського козацтва. Це дозволило українським дослідникам дореволюційної доби вийти на рівень більш глибокого аналізу вже окремих аспектів, пов'язаних з формуванням та діяльністю українського / Запорозького козацтва. Вітчизняна історіографія кінця XIX –початку XX ст. носила на собі відбиток не тільки відносно нової справи, а й певний ідеологічний тиск (з одного боку російської імперської традиції, а з іншого австрійської). Як наслідок, роботи дореволюційних авторів містять цілий пласт фактичних помилок (через брак введених у науковий обіг оригінальних джерел)

та своєрідні «реверанси» у бік монархій та монархів. Запорозьке козацтво, в роботах дореволюційних авторів розглядається здебільшого не як унікальна та оригінальна військово-політична сила, а як своєрідна структура – навіть певна військово-станова категорія населення України, що повністю була залежна від волі діючих у той час монархів. Причому останнє, здебільшого було характерно для істориків Російської імперії.

Наприклад, це вкрай чітко бачимо по статті А.В. Стороженка «Стефан Баторій и днепровские козаки»[51]. Роботу цю було написано на основі маловідомих раніше документів Варшавського головного архіву стародавніх актів, а також документів Київської археографічної комісії, в якій працював автор та видано у Києві у 1904 р.

А.В. Стороженко спростовує висновок польських істориків про те, що Стефан Баторій був одним із організаторів козацького руху (реєстру), натомість він наводить протилежні докази того, що цей король був одним із суттєвих супротивників його розвитку – «...ніби він скористався прерогативою польських королів». Він наголошував, що військова реформа Баторія була результатом політичної кон'юнктури. Зважаючи на наявність зобов'язань Баторія перед Туреччиною та султаном, в умовах невдоволення останнього частими походами козаків на Молдавію, він погрожував Баторію власноруч виступити проти козаків, якщо з ними не зможе впоратися Баторій. Тим самим, перебуваючи під постійним пресингом цієї невирішеної проблеми, і одночасно замислюючи війну з Московською державою в 1578 р., Стефан Баторій залучив низових козаків на власну службу, сподіваючись, що це поповнить його збройні сили і змусить козаків відмовитися від походів на Молдавію. турецькі та татарські поселення[51, с. 127].

В свою чергу українські історики, що творили в умовах Австро-Угорської імперії, через існуючий в «клаптиковій монархії» певний науковий лібералізм, намагалися куди активніше, ніж історики Російської імперії розглядати

українське козацтво як дещо самостійну силу. Доволі чітко це можна побачити по праці І.П. Крип'якевича «Козаччина у політичних комбінаціях 1620-1630 рр.»[37]. З іншого боку, природнім продовженням вищезазначеної тенденції стали й перші спроби австро-угорських істориків українського походження вдатися до спроб дослідження козацького реєстру, що можна якісно підтвердити аналізуючи статтю О.І. Яковлева «З історії реєстрації українських козаків в I-й половині XVI віку» [63].

Другий період – радянська історіографія. Радянські історики, на відміну від своїх попередників, при аналізі процесів, пов'язаних з формуванням, діяльністю та еволюцією запорозького козацтва виходили з зовсім інших постулатів. Головною метою досліджень радянських вчених, було показати усю діяльність Запорозького козацтва як провідної сили в соціально-політичній, де-факто класовій боротьбі на теренах України під час панування на них Речі Посполитої. Причому ця боротьба носила й національно-визвольний, антипольський характер широких народних мас українського народу проти польської шляхецької верхівки. Це найбільш яскраво проглядається в монографіях О. Апанович «Запорозьке козацтво у боротьбі проти турецько-татарської агресії у 50-70-і роки XVII століття» [17], В. Голобуцького «Запорозьке козацтво»[22] К.Г. Гуслистого «Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI- 30-ті роки XVII століття)»[26].

Класова спрямованість радянської історіографії, спонукало дослідників УРСР розглядати запорозьке козацтво виключно з соціально-економічних постулатів, як нехай і особливу, втім таку категорію українського суспільства, яка вийшла насамперед з селянської маси. А тому й відчувала на собі усі негативи закріпаченого польською шляхтою українського населення. Це яскраво проглядається в статті В.О. Щербака [57].

Дослідження українського козацтва виключно як особливої військової категорії населення України тривалий час перебувало під впливом класичної роботи «Історія військового мистецтва» О.О. Разіна, яка була створена ще за сталінських часів[45]. Саме представлена у цій роботі структура Запорізької Січі, організація козацького війська та форми його бойової діяльності на довгий час стали своєрідним штампом у радянській історіографії, не дозволяючи українським дослідникам вийти на альтернативні позиції. Лише наприкінці існування СРСР, українські вчені звернули увагу на Запорізьке козацтво як на особливу у плані формування та організації структуру та зробили спроби вийти на інші рівні наукового аналізу [40]. Саме українські вчені, які згуртувалися наприкінці існування УРСР та СРСР, вже в умовах незалежної України роблять активні дослідження з вивчення історії Запорізького козацтва у всьому комплексі наукових проблем. Так, наприклад, це робота Сергійчука В. І. «Українське козацьке військо в другій половині XVI ст.» [48], де автор змальовує історичні обставини, що зумовлювали та супроводжували воєнні походи українських козаків на суші й на морі, показує в цьому контексті дипломатичні стосунки Війська Запорозького з сусідніми країнами.

Суттєвим і на сьогодні фактично не перевершеним досягненням української радянської історіографії стало створення фундаментальних праць, майже історико-енциклопедичного характеру, в яких комплексно і всеохоплюючі була представлена не тільки вся історія України, а й історія українського козацтва – його формування, діяльності та загибелі. В цьому плані, особливо слід виділити матеріали другого та третього томів класичної «Історії Української РСР» (в 10 томах) [30; 31], в яких матеріали з історії запорозького козацтва були представлені максимально повно і тим самим відображали вже усталені позиції на це питання радянської історичної науки.

На відміну від радянської історіографії, українська історіографія діаспори та еміграції, не була пронизана пануючою ідеологією, що дозволяла тамтешнім історикам створювати доволі оригінальні та комплексні роботи, уявити які по своїй глибині дослідження в умовах СРСР було не можливо. В цьому аспекті, особливо слід виділити працю І. Крип'якевича «Історія Українського Війська» [36]. Автор, використовуючи архіви, картографічні та історіографічні матеріали, проаналізував розвиток козацької військової стратегії і тактики у конкретних бойових операціях, а також показав структуру українського козацького війська, набагато раніше за радянського дослідника Є.А. Разіна.

Однією з характерних особливостей української діаспорної та емігрантської історіографії стало своєрідне продовження традицій української дореволюційної історіографії в створенні загальних праць з історії України та історії українського козацтва. Перший напрям чітко проявляється в вже довгий час класичній та популярній монографії сучасного канадського дослідника діаспори Ореста Субтельного «Україна. Історія»[52]. А от комплексність емігрантської та діаспорної історіографії стосовно українського козацтва дуже чітко можна прослідкувати по класичній праці американського (українського походження) історика Любомира Винара «Козацька Україна»[21].

Між тим, українська діаспорна та емігрантська історіографія стосовно дослідження історії українського козацтва постійно тяжіла до розкриття ключових питань в його історії та історії України в цілому. Причому традиційно, особливе місце в цьому займала доба Хмельниччини (Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-1657 рр.). Труднощі реалізації проекту створення Гетьманщини та її попадання під вплив Московського царства, аналізували в своїх працях П. Полтава [44] та професор нью-йоркського університету О. Оглоблін [41; 42].

Ідеологічне забарвлення емігрантської та діаспорної української історіографії теж мало місце бути. Щоправда, на відміну від класового

радянського підходу, діаспорна історіографія весь час відносилася з суттєвим приниженням до Московської держави, відстоюючи тезу про «викрадення Москвою» усього українського і усього прогресивного. По відношенню до українського козацтва, це вкрай яскраво проглядається в монографії американського (українського емігрантського) історика Нестора Короля з характерною назвою «Українське козацтво – родоначальник кінного війська Московії-Русі» [34].

Третій період – сучасна історіографія. Після розвалу Радянського Союзу, колишня, здебільшого ідеологічно єдина радянська історіографія почала розвиватися в межах новостворених незалежних держав і отримала загальну назву пострадянська історіографія. Історією українського козацтва почали займатися не тільки вітчизняні українські вчені (що цілком природньо), а й вчені з Росії та Білорусі. По факту, виявилось кілька окремих шляхів дослідження тематики українського козацтва на пострадянському просторі. І якщо в структурі української історичної науки процес виглядав в цілому однотайно, то от в російській історичній науці він пішов відразу по кількох, абсолютно різноманітних шляхах. Спробуємо виділити лише два, найбільш, на наш суб'єктивний погляд оригінальних.

По-перше, це створення абсолютно нового підходу до розгляду історії запорозького козацтва – виключно через аналіз суто військових й утилітарних аспектів, що стало абсолютно новим словом в науці. Мова іде про діяльність Смоленського клубу історичного фехтування і праці його засновника і лідера В.В. Тараторіна. Через аналіз чисельних письмових джерел та власний досвід практичної історичної реконструкції, В. Тараторіну та його товаришам вдалося відновити і довести в монографіях «История боевого фехтования: развитие тактики ближнего боя от древности до начала XX века»[53] та «Конница на войне: История кавалерии с древнейших времён до эпохи Наполеоновских войн»[54] факт того, що система застосування зброї запорожцями була сучасна

та ефективна максимум до епохи Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-1657 рр. включно. Але не пізніше, коли бойові мистецтва українських козаків спочатку поступово, а у XVIII ст. вже кардинально поступалися методам ведення війни сучасних на той час регулярних армій. Виключно цим, забігаючи уперед можна пояснити всі процеси, що були пов'язані з ліквідацією Запорозької Січі протягом вказаного століття. Проте це не є предметом нашого аналізу.

Близьким до досліджень В. Тараторіна, втім в іншому напрямку є дослідження російського історика В.В. Пенского «Великая огнестрельная революция»[43]. В своїй монографії, автор ретельно підійшов до дослідження епохи оснащення європейських армій вогнепальною зброєю і відповідно з цим до кардинальних змін в організації військ, його оснащенні, стратегії та тактики боя. Українське козацтво окремо в монографії В. Пенского не виділяється, втім про нього йдеться багато, особливо при характеристиці військового реформування в Речі Посполитій за часів Стефана Баторія та Владислава IV. По суті, автор приходить до унікального висновку – а саме до вироблення за часів відомого польського короля й політика Стефана Баторія «рецепту непереможності» армії, де одну з провідних ролей повинні були виконувати українські козаки на польській службі – реєстровці. Як показують подальші історичні події, не здатність польської влади адекватно дивитися на реєстрове козацтво і на його своєрідний, масовий і професійно підготовлений резерв – нізове українське козацтво, призвело як раз до того, що унікальний, вироблений Стефаном Баторієм «рецепт непереможності» так і не був закріплений в практиці Речі Посполитої. І прямим наслідком цього, стала як раз Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького, під час якої у 1648-1657 рр. масова українська козацько-селянська армія виявилась гідним і адекватним супротивником професійній і здебільшого найманій армії

Речі Посполитої, яка як раз перемогти українську армію Богдана Хмельницького виявилась не здатною.

Другий шлях російської історіографії, представлений в нашому огляді монографією 2008 р. відомого російського історика артилерії й популяризатора історії О.Б. Широкограда «Запорожцы – русские рыцари. История запорожского войска»[61]. Він при певних позитивах загального розгляду тематики, пов'язаної з історією запорозького козацтва демонструє вкрай небезпечну тенденцію, яка в останні роки в Росії стала чи не офіційною – відкидання, навіть в історії усього українського, навіть якщо предмет розгляду (а в даному випадку Запорозьке козацтво) є виключно українським аспектом історії і українським досягненням. В монографії О.Б. Широкограда, ця тенденція, навіть в назві лише позначена, але не стала тоді (у 2008 р.) ще провідною. Навпаки, саме в цій роботі автор демонструє критичний підхід як до відомих опублікованих джерел так і до чисельної і дуже добре відомої історіографії, чим по суті, закладає дещо новий погляд на історію запорозького козацтва (і це при тому, що О. Б. Широкоград професійним істориком за освітою не є).

Сучасна українська стосовно історії українського /запорозького козацтва історіографія вкрай представницька. І з огляду раніше показаних причин – це цілком природньо. Її характеризують як роботи авторів, що згортувалися ще за радянських часів так і відносно молодих дослідників, професійне становлення яких припало на роки незалежності України. Втім, головне, що об'єднує сучасну українську історіографію – чисельність і величезне різноманіття публікацій, глибина проробки історичних сюжетів тощо.

В сучасній історіографії слід визначити роботи В.Щербака (наприклад:«Українське козацтво:формування соціального стану») [58], в якій досліджується проблема формування українського козацтва як соціального стану, Саса П.М. «Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617–1618 рр.» [46] де висвітлено військово-організаційні засади козацьких

підрозділів, озброєння, спорядження, військової символіки, а також особливості політичного устрою реєстрових козаків.

Доволі знаковими є роботи О.Гуржія «Історія війн і збройних конфліктів в Україні», де в довідковому форматі була зібрана майже уся інформація про мілітарну історію України [25] та В.А. Смоля й В.С. Степанкова «Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)»[49], яка розкриває найбільш буремний та трагічний період в історії України і відповідно період, найбільш активно пов'язаний з діяльністю запорозького козацтва.

Що ж до останнього, то необхідно спеціально виділити монографію Гурбика А.О. «Гене́за та шляхи розвитку запорозького козацтва// Історія українського козацтва»[24] та колективну монографічну працю О.А. Бачинської, Т.В. Чухліба, В.О. Щербака «Українське козацтво. Золоті сторінки історії»[19]. По суті, остання колективна праця провідних українських дослідників козацтва, продемонструвала відхід сучасної української історичної науки від усталених концепцій радянських істориків і перехід її на новий, набагато більш високий рівень.

Цій же тенденції відповідає і розділ Б. Черкаса та О. Сокирко «Під бунчуками та корогвами», колективної монографії під редакцією В. Павлова «Історія українського війська»[56]. Данна праця (і розділ і монографія в цілому) написана була у 2016 р. як ідеологічне замовлення Міністерства Оборони України (хоча це не афішувалося) з метою популяризації саме військової історії нашої держави в умовах російської агресії проти України. Не дивлячись на чітке ідеологічне спрямування цієї роботи, представлений авторський погляд на історію та діяльність українського козацтва слід визнати на сьогодні (разом з монографією О.А. Бачинської, Т.В. Чухліба, В.О. Щербака) найбільш повним і таким, що максимально відображає усі наукові напрацювання з історії українського козацтва.

І нарешті, будь яке дослідження, пов'язане з історією українського козацтва не можливо без характеристик його історико-культурної специфіки й вироблених традицій та зовнішніх атрибутів. Саме тому, в нашому дослідженні ми використали картково-текстові матеріали «Клейноди України. З історії державної національної символіки», які були видані ще в 1991 р. і досі не мають аналогів в сучасній вітчизняній історіографії [33] та на наш погляд, доволі оригінальну монографію чернівецького дослідника (не історика, а професійного військового) Ігоря Буркута «Військові традиції. Історія та сучасність»[20]. А для того, щоб з'ясувати унікальність Запорозького / українського козацтва як оригінальної військово-станової спільноти в історії України, нами була залучена вкрай специфічна, і знов таки така, що не має досі аналогів чи відповідного продовження в українській історіографії, монографія львівського історика Тараса Каляндрука «Таємниці бойових мистецтв України»[32].

В цілому, історіографічна база теми нашого магістерського дослідження якісно доповнює свідчення опублікованих історичних джерел, які попередньо були нами використані. Не дивлячись на велике різноманіття представлених історіографічних творів, специфіку стиля, авторських концепцій, вплив політичного, ідеологічного і навіть географічного фактору, у сукупності, дозволяє якісно і повно розкрити усі аспекти теми обраного нами історичного дослідження.

Аналізуючи історіографію, ми чітко бачимо ріст її матеріалів в плані глибини і всеосяжності представленої історичної інформації від історіографії дореволюційної (імперської), яка носила характер пошуку нового шляху, до історіографії сучасної української – багатопланової, різноманітної, та надзвичайно якісної по ступені аналізу відповідної історичної проблематики.

Розділ 2.

ЗАРОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЙОГО ВІЙСЬКОВОЇ СКЛАДОВОЇ

2.1. Виникнення запорозького козацтва, як особливого військового – станового феномену українських земель

Гене́за виникнення козацтва на теренах України, рівно як і точні роки початку цього процесу, досі залишаються складною науковою проблемою. В історіографії існує кілька точок зору на це, втім, з «легкої руки» одного з перших дослідників українського козацтва Дмитра Яворницького, усталеними роками початку існування козацтва, як окремої, замкнутої та озброєної верстви населення в Україні є 1491-1492 рр. В своїй монографії, відомий дослідник українського козацтва наводить факт участі козаків у народному повстанні 1491 р. (по суті повстання під керівництвом Мухи та Андрія Борули [62, с.36]), а наступного року дає свідчення про лист-скаргу кримського хана Менглі-Гірея московському царю Івану III про те, що кримське військо, що поверталось з походу на Київ, було пограбовано «ординськими козаками [62, с.35]. Щоправда Микола Аркас, в своїй класичній монографії, прямо вказуючи на участь козаків у повстанні Мухи, називає дещо вранішню дату – 1489 р. і значно на захід – до Галичини, розширює географію участі козаків у цьому повстанні [18, с.118].

Втім, за твердженнями радянських вчених, саме у 1489 р., козацтво вже було військовим фактом. Так з посиланням на польського хроніста М. Бельського, стверджувалося у другому тому «Історії Української РСР», що саме в той рік, польське військо на чолі з Яном Альбрехтом (сином короля Казимира IV) в поході проти татар у Східній Подолії могло успішно просуватися в подільських степах лише завдяки тому, що провідниками його були місцеві козаки, що гарно знали місцевість [30, с. 174].

Слід рахувати ту обставину, що Дмитро Яворницький, будучи талановитим дослідником працював в умовах існування Російської імперії і його праця була створена в контексті російської історії. Саме тому, окрім питання про генезу козацтва українського, він чи мало уваги приділив свідченням про аналогічні процеси, які були пов'язані з виникненням козацтва на суто російських теренах (Я, с.35). Однак саме такий підхід в подальшому, в імперській та західній історіографії призвів до того, що унікальність запорозького козацтва постійно змішувалася з, в принципі вже на ХІХ століття вкрай стандартизованого і офіційно та структурно введеного в оборонний і державний комплекс Російської імперії системи козацьких військ (Донського, Кубанського, Терського, Уральського та ін.). В результаті, щонайменше в західній історіографії [27, с. 247-248], а одночасно і в подальшому в російській імперській [35] і імперського спрямування [61], унікальність запорозького козацтва, якщо і не відкидалася повністю, то постійно ми бачимо намагання авторів показати його на рівні з козацтвом російським, навіть вважаючи українське козацтво російським.

Джерелом формування козацтва на Україні безумовно стало поневолене і закріпачене українське селянство, про що вперше казав саме Микола Аркас [18, с. 116-119]. Цю тезу, суттєво підхопила побудована на класових позиціях радянська історіографія, втім в історіографії західної [27,с. 248] та емігрантської /діаспорної [34, с. 5], вважала генезу українського козацтва не в економічних причинах, а в причинах соціального характеру. Тобто формувалася козацька організація з «лихих людей», по суті розбійників, які об'єдналися в потужні озброєні загони і дуже швидко перетворилися на оригінальне кінне військо.

Між тим, суттєвим елементом, якій як раз і привів до виникнення українського козацтва, окрім причин виключно економічних, було саме існування Кримського ханства, як оригінальної і в історії унікальної держави, майже увесь комплекс економіки якої будувався на системі пограбування

сусідніх земель під час військових походів. Як не дивно, але лише сучасний російський дослідник Олександр Широкоград відважився і спромігся, причому доволі переконливо на наш погляд, якісно обґрунтувати саме такий принцип життя Кримського ханства – відверто агресивного і деструктивного по відношенню до українських земель, що не могло не викликати з боку українців суттєвій необхідності в створенні потужної військової структури, яка б від кримчаків і захищала б землі України [61, с. 35-57].

Втім, про деструктивний вплив на Україну саме набігів кримських орд, в своїх публікаціях говорять в тій чи іншій ступені усі дослідники. Втім, навіть в радянські часи, про це йшлося свого роду конспективно [17]. А от в сучасній українській історіографії, з огляду на окупацією Росією Криму у 2014 р. й відверто проукраїнську позицію кримсько-татарського народу, навіть у вкрай якісних публікаціях з воєнної історії України ми бачимо відвертий реверанс у бік Кримського ханства і фактичне замовчування (вірніше не постановку відповідних акцентів) [56, с. 101-118]. І це при тому, що українська історіографія до подій 2014 р. мала відповідний і успішний досвід наукового обґрунтування взаємин українського козацтва і кримсько-татарських орд [39].

Суттєвим елементом, який вплинув на формування українського козацтва, став швидкий ріст протягом XV-XVII століть на Україні міст. Орест Субтельний в своїй роботі говорить майже про 200 нових міст тільки в Наддніпрянській Україні [52, с.99]. А в «Історії Української РСР» чітко йдеться про налагодження економічних зв'язків між козацтвом та центральними районами України [30, с.175].

Втім, практично ніхто з дослідників не робить після наведення відповідних цифрових фактів подальший крок – як ріст міст вплинув на формування українського козацтва, тим більше, що формувалось та організовувалося воно в так званому «Дикому полі», де міст як таких і в принципі не існувало.

Між тим, міста завжди були промисловою базою будь якої країни. А враховуючи те, що за порогами Дніпра в середині XVI виникла Запорозька Січ – реально військовий об’єкт, тогочасна доволі велика і якісна за оборонними спорудами фортеця, в якій жоден з дослідників не знайшов досі хоча б натяку на масове виробництво зброї, як мінімум (окрім окремих майстерень), ми цілком можемо говорити про існування потужних зв’язків між містами України, в тому числі й новоствореними та запорозьким козацтвом.

Фактично виходило наступне становище:

- козацька спільнота формувалася за рахунок біглих від процесу закріпачення, що в кінці XV – першій половині XVI ст. набрав свою силу в Україні, селян з різних українських земель у поєднанні з приєднанням до козацтва різних «вільних людей» (в тому числі й відвертих розбійників);
- Головним сенсом існування запорозького козацтва ставав захист його представниками українських земель від постійних набігів кримських орд;
- Процес цей відбувався в степовій і практично не заселеній ландшафтній зоні, яка примикала як до великих річок (Дніпро, Південний Буг тощо), так і до узбережжя Чорного моря. Як наслідок, ще породило запорозьке козацтво як універсальну військову формацію, де кожен його представник як раз і був воїном-універсалом, що для Європи тих часів (як Західної, так і Східної – Литва, Московське царство, Османська імперія) виявилось не то що не звичним зовсім, а й не пойдячим тодішніми можновладцями. Саме цікаве в цьому аспекті те, що про українських козаків виключно як воїнів-універсалів вперше, українська історіографія обґрунтовано заявила лише у 2016 р. [56];
- Для боротьби з постійними набігами кримсько-татарського війська, запорозьке козацьке військове формування повинно було спиратися на

стаціонарні фортифікаційні споруди. Ними то й стали різні січі за порогами Дніпра. Втім лише при Дмитрі Вишневецькому, тобто у 1552 р., такі оборонні споруди стали постійними [36, с. 171-172] і окрім іншого, почали виконувати природну для себе функцію – штабу запорозького козацтва, та місця концентрації його сил. Втім, навіть класична Запорозька Січ, українським козацтвом розглядалася саме з цих, виключно військово-організаційних позицій, оскільки в будь якому поході, козаки з возів створювали і вкрай швидко польовий табір-фортецю, причому різних розмірів, на яку спиралися під час будь яких видів бойових дій [45, с. 296;56];

- Захищаючи вкрай активно землі, переважно Наддніпрянської України, запорозьке козацтво сприяло активному економічному зростанню цих земель, що як раз і втілювалося у створенні різноманітних міст. А з огляду на те, що як раз в описаний період українські міста, що політично знаходилися як під владою Великого Князівства Литовського так і Польського королівства швидко отримували Магдебурзьке право [30, с. 272], між ними і козацтвом, скоріше за все склався відповідні відносини. Козацтво міста в сукупності захищало і дозволяло активно розвиватися, а мешканці міст в свою чергу, активно забезпечували козацтво усім необхідним (одягом, зброєю тощо.), що могло виробити як раз тільки місто, а не навіть чисельні майстерні в стандартній, нехай і великій фортеці. Стосовно як раз одягу, про це недвозначно як раз і писав чернівецький дослідник Ігор Буркут [20, с. 36-37].

Своєрідною прогалиною в цьому було лише чисельне селянство України. Де-факто, запорозькі козаки своїми діями його захищали від кримських вторгнень у першу чергу. Так як селищ було набагато більше ніж міст і захистити себе ці населені пункти фізично не могли (у міст хоча б стіни були і якась озброєна, втім постійна залога). Втім, село, окрім зневолених селян, які

бігли на Січ, рятуючись від активного наступу кріпацтва, нічого запорожцям запропонувати не могло. Саме тому, українські села і ставали масовою і постійною здобиччю кримських нападників.

Запорозьке козацтво, в свою чергу намагалося максимально, по можливості, захистити українське село від нападів кримських орд. Однак здебільшого фізично це зробити в тих умовах було не можливо, так як широкий степ і відсутність адекватних засобів зв'язку, постійно дозволяли навіть крупним формаціям кримських татар наносити успішні удари саме там, де їх в принципі не очікували.

Втім, українські козаки намагалися робити все від них залежне, створюючи в голому степу систему споглядання та оповіщення (так звані козацькі або запорозькі «хвигури»[18, с. 141], та тримаючи на поготові чисельні кінні загони. Частина з них знаходилася в спеціально визначених містах (козацьких фортецях) і несла стандартну гарнізонну службу, маючи готовність вийти на перехват кримських орд в будь який момент. Інші патрулювали окремі ділянки своєрідного козацько-кримського кордону.

Проте, головною вадою такої тактики, як не дивно був постійний брак людських ресурсів. Так Є.А. Разін писав, що на 1590 р. козацьке військо налічувало 20 тисяч людей, більшість з яких жило на «волості» [45, с. 289]. І хоча, через брак у нас повної демографічної інформації стосовно хоча б того 1590 р. не можливо адекватно оцінити ці данні радянського дослідника, вочевидь, що для прикриття широкого степового кордону з Кримським ханством, навіть 20 тисяч козаків було замало. А в реальності, на службі могло знаходитися максимум половина від цієї цифри.

Втім, у 1569 р. тобто після ухвалення Люблинської унії між Королівством Польським та Великим князівством Литовським і відповідно створенням Річі Посполитої, ситуація кардинально змінилася. Микола Аркас відверто писав, що «уся нешляхетна людність, окрім міщан, у яких було Магдебурське право було

віддано тій шляхті на всій волі; можна було робити з нею, що хотілося» [18, с. 123-124]. Парадоксально, але в аналогічному дещо становище опинилися й українські козаки, які, за словами М. Аркаса «...осталися без усяких прав. Шляхтичами їх не хотіли робити, а в поспільство (в простих селян) повернутися не хотіли вони самі»[18, с. 124]. Таким чином, в правовому плані й українські селяни й українські козаки опинилися на одній площині.

Інша справа в тому, що козацтво як оригінальна і як виявилось вкрай важлива навіть для новоутвореної Речі Посполитої військова структура, була на той час вже суттєво сформована і відповідним чином зорганізовано. А от селянські верстви населення України, віддані на сваволлю будь якій шляхті, фактично і юридично були закріпачені. Саме тому, селяни покладали в нових умовах свої надії на запорозьке козацтво, яке для них виступало (і виступило) як реальний захисник вже не тільки від кримських вторгнень, а й від знущань з боку шляхетно-магнатського стану. В свою чергу, українське селянство, де-факто абсолютно природньо стало своєрідним потенційним резервом запорозького козацтва. Насамперед, завдяки тому, що з кінця XVI ст., тобто в момент завершення остаточного закріпачення польською шляхтою українського селянства, його погляди були як раз повернуті у бік козацтва і через це, брак людських ресурсів запоріжців вдалося швидко подолати. В тому числі, й завдяки тому, що саме запорожці виступили вкрай активним учасником чисельних народних повстань на Україні 1590-1630-х рр.

Те, що відразу ж українське козацтва взяло вкрай активну участь у чисельних селянських повстаннях на теренах України, виявилось процесом цілком природнім [26]. Однак, на наш погляд, саме цей процес призвів до встановлення своєрідного морального (а в деяких аспектах і фактичного) союзу між українським селянством і українським козацтвом. Обидві категорії населення ототожнювали себе як свого роду єдине ціле. Звідки постійна допомога козацтва будь-якому селянському повстанню, яке тільки -но

виникало. І в свою чергу, для українського селянина, козацтво в моральному і фізичному плані було не тільки структурою, що його захищало, а головне – тим станом, в який в разі створення відповідних умов слід було перейти. А тому, відповідні елементи які теоретично повинні були бути притаманні виключно козацтву, отримали доволі широке поширення серед широких верств українського селянства. Про це, наприклад свідчить дослідження львівського історика Тараса Каляндрука, який наочно показав «козацький дух» в українському селянстві через відповідні військові традиції, розпочинаючи з дитячих ігор [32, с. 250-277].

Відповідно, козацтво і селянство схожими опинилися навіть в системі одягу. По суті, український селянський костюм став основою своєрідної форми одягу козацтва. І навпаки – чисельні елементи однострою, притаманні українському запорозькому козацтву, отримали свою природну «прописку» в середовищі українського селянства. Про це, яскраво писав чернівецький дослідник Ігор Буркут, звертаючи увагу на те, що при створенні, наприклад у 1918 р. армії Чехословаччини, тодішнім її засновникам прийшлося спиратися на французькі та англійські традиції в формі одягу, так як національні елементи з часів, наприклад Яна Жижки до початку ХХ ст. були вже на чеських теренах забуті [20, с. 37].

Таким чином, відразу ж з початку свого існування запорозьке козацтво виявилось абсолютно народним формуванням, яке нехай і було вкрай специфічним військово-соціальним станом, втім суттєво інтегрованим в тогочасне українське суспільство. Можна говорити і зворотнє – широкі верстви українського народу, нехай не фізично, а виключно морально, були в свою чергу якісно інтегровані у козацький стан.

Хрестоматійним підтвердженням цього став і широко відомий факт назв козацьких полків іменем українських міст й територій і перенесення на їх знамена (корогви) символіки відповідних історичних регіонів України [33].

Остаточно закріплено таке положення було на початку XVII століття, завдяки активній військовій, організаторській та просвітницькій діяльності гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Саме при ньому, українське козацтво виступило водночас і прямим захисником православної церкви на землях України й української культури [18, с. 144-147]. В умовах максимального поширення польсько-шляхетського панування в Україні і завершення процесу закріпачення українського селянства, ці кроки мали не аби яке сильне морально-політичне значення. Воно підсилювалося додатково ще й вдалими походами запорозьких козаків на терени Османської імперії й кримського ханства, в тому числі й по морю. Відомо, що окрім виключно військово-політичних цілей, саме ці походи мали і сильний резонанс серед українського народу і православної да й християнської взагалі спільноти Східної Європи, оскільки призвели до звільнення чисельних бранців.

Безпосереднім фактором, яке як раз і сприяло вдалими військовим кампаніям козаків Петра Конашевича-Сагайдачного, стало вже вироблення на той момент, адекватної тодішній військово-політичній ситуації навколо України системи військової організації запорозького козацтва. Саме про це слід в подальшому й вести мову.

2.2. Організація запорозького козацтва та характеристика його військових структурних елементів

Про організаційні форми запорозького /українського козацтва, написано надзвичайно багато. Майже будь яке видання з історії України, навіть навчального для школярів характеру не обходиться без цього. Між тим, чисельні автори, описуючи систему організації Запорозької Січі, фактично дублюють відомі свідчення, які вперше були представлені ще в дореволюційній літературі (наприклад [18, с. 125-144], час від часу розбавляючи їх незначними «нововведеннями». Рівно як і те, що при описі організаційно-штатних структур

запорожців, одночасно чисельні автори звертають увагу на форми їх бойової діяльності – так зване військово мистецтво козаків.

Між тим, теорія воєнної науки однозначно говорить про те, що успіх відповідного військового мистецтва, а по суті тактики та стратегії ведення бойових дій, на пряму залежить від адекватних конкретній ситуації форм організаційно-штатного устрою того чи іншого війська і здатності конкретного його начальника якісно і вдало їх застосовувати на полі бою.

По відношенню до запорозьких козаків, це проявляється в повній мірі. Більше того, класично і хрестоматійно це як раз підтверджується тим, що найбільш масштабні, успішні й яркі військові кампанії українського козацтва, причому кампанії виключно стратегічного розмаху, припадають як раз на діяльність двох найвідоміших гетьманів – Петра Конашевича-Сагайдачного (1608-1622 рр.) та Богдана Хмельницького під час Національно-визвольної війни українського народу 1648-1657 рр. Стосовно діяльності українських козаків під проводом Богдана Хмельницького ми будемо вести мову в останньому розділі нашої магістерської роботи. В цьому ж підрозділі, ми зупинимося як раз на характеристиці військової організації запорозького козацтва, спираючись на роботи, в тому числі й сучасних дослідників.

Відразу ж слід зазначити те, що сам по собі запорозький козак, про що ми неодноразово говорили вище, був унікальним для XVI - XVII століття явищем. На відміну від усіх тодішніх армій Європи, український козак був абсолютно універсальним воїном, а відповідно з цим, універсальним по всіх характеристиках було і козацьке українське військо взагалі [56].

Втім, абсолютизувати це твердження не можна в жодному разі. Насамперед тому, що універсальність взагалі – це суттєвий компроміс між чимось. І в одних аспектах вона виграс, в інших – програє, причому суттєво. Саме тому, як показують дослідження сучасного російського спеціаліста в галузі історичного бойового фехтування В. Тараторіна, само по собі індивідуальне бойове

мистецтво фехтування та вольтижирування (дії на коні під час якихось операцій) не було чим то видатним. Запорозький козак індивідуально, будучи представником штучної кінноти (тобто такої, до якої конкретна людина стала будучи вже сформованою дорослою особистістю) в принципі міг на рівні діяти проти кримсько-татарського кіннотника, який відносився до кавалерії природньої (тобто до такої, коли людину до коня привчали з самого дитинства, рівно як і оперувати з нього). Так само, запорожець індивідуально міг адекватно діяти проти іррегулярної кінноти та піхоти, яка була основою війська як Кримського ханства і Османської імперії (переважно кіннота), так і Речі Посполитої (піхота – пахолики) [53; 54].

Проте, навіть незначні форми регулярності у противників козацтва (наприклад, польська важка кавалерія – гусарія, або ті ж самі турецькі піхотинці-яничари), вже приводило як мінімум до того, що запорозькі козаки закінчували бій унічию. І це був найкращий результат, оскільки в переважній більшості випадків, для козаків він був вкрай гірким.

Саме тому, головним досягненням українського козацтва і рецептом його здебільшого військових успіхів протягом XVI - XVII століття, стала як раз, адекватна існуючій військово-політичній ситуації система організації його військових формувань. Спробуємо їх розкрити.

Є.А. Разін в своїй класичній монографії приводить схему організації запорозького війська у XVII столітті [45, с. 294]. Глядячи на неї, відразу ж кидається у очі організація тактичних підрозділів регулярних збройних сил різних країн світу, розпочинаючи з другої половини XVII століття і майже до сьогодення. Козацьке військо структурно складалося з полків, що поділялися на сотні, а ті в свою чергу на курені. Сучасна організація аналогічна – бригади (до середини XX ст. – у всіх арміях світу – полки), - батальйони, роти. Причому, Є.А. Разін наголошував на максимальній чисельності полка – в 500 осіб [45, с. 293].

Таким чином, козацька організація, навіть на момент створення Запорозької Січі, за своєю структурою була найпередовою в світі, а відносно мала чисельність основної бойової одиниці українського козацтва – 500 осіб в полку, робила його надзвичайно маневровим в будь яких географічних умовах і при любых формах бойових дій – наступальних чи оборонних. Слід зауважити, що європейські полки, чисельно сягали 2-3 тисяч людей і навіть з добре підготовленими солдатами виявились менш маневровими на полі бою.

Ще одна обставина, яку неодноразово підкреслював відомий радянський дослідник – суттєве наповнення козацьких формувань артилерією, яку козаки використовували надзвичайно вдало і знов таки, в будь яких умовах [45, с. 296]. По суті, перекладаючи на мову сучасної військової організації, з нашим знанням того, що козаки активно використовували свій обоз в якості польової фортеці, в разі необхідності, ними ще в XV - XVII століттях був вироблений аналог сучасних батальйонних тактичних груп – тих самих, що в умовах теперішньої російсько-української війни, складають основу українських сухопутних військ і активно діють на фронті.

Нарешті, універсальність козаків запорожців, проглядалася і тактиці бою. Коли йшло активна взаємодія між постійно діючими стрілецько-артилерійськими групами козаків, у поєднанні з оборонними або наступальними діями козацької піхоти і неочікуваними для противника активними і постійними діями козацької кінноти [45, с.296-297].

Кількість козацьких полків в різні періоди існування Запорозької Січі була різною від 6 до 17. При цьому, максимальна цифра, яку дають різні автори, характеризуючи кампанії українського козацтва до початку Національно-визвольної війни українського народу – приблизно 40 тисяч осіб (Крип'якевич наводить максимальну кількість козаків на час Хотинської кампанії 1620 р. – 41520 осіб [36, с. 185]. Причому О. Сокирко і Б. Черкас наголошують на тому, що це був найбільший військовий контингент козацького війська до

Національно-визвольної війни українського народу. В подальшому, чисельність козацьких армій зменшувалася і налічувала у 1620-1630-х рр. максимум від 37 тисяч осіб, але разом з селянами у Трясила, до 6-8 тисяч у Острянина [56, с. 190].

Кількість сотен у полку, в різні періоди історії сягало від 10 до 22 при їх чисельності від 100 до 300 осіб. Відповідно курені, мали чисельність в 10-40 козаків [56, с.210]. Таким чином, ми можемо зробити висновок, з огляду на те, що в літературі часто козацькі полки називають як військовими структурами так і адміністративними одиницями, що їх чисельність в 500 осіб, була штатним розписом під час несення полку стандартної служби. Втім під час мобілізації чисельність полку збільшувалася приблизно в 4 рази, що в принципі відповідає загальній світовій практиці, в тому числі й сучасної доби. Саме тому, максимум, усе підготовлене козацьке військо, під час реальних і крупних військових кампаній сягало в середньому цифри в 40000 козаків, що дає нам змогу оцінити чисельність мобілізованого козачого полку в 2000 – 2500 осіб. А саме це вже відповідало стандартній європейській практиці розпочинаючи з другої половини XVII століття.

Організація запорозького козацтва, була новим словом в військовій справі XV – XVII століть ще і тому, що вона вперше в історії (наше твердження) була відразу ж побудована не тільки на універсальності, а й на мобілізаційних можливостях. Якщо підтвердженням першого були високі якості козацтва у саперній справі, що на ті часи було доволі рідким явищем навіть у провідних арміях світу, то стосовно мобілізації, яскраво про це свідчить можливість козацтва створювати наприклад кінноту, в будь яких умовах, використовуючи, будь який стан коней [56, с. 193].

І нарешті, здатність козаків самостійно будувати, оснащувати і відповідним чином діяти на оригінальних бойових плавазасобах – чайках, шайках, байдаках, зробило стосовно козаків-запорожців в ті часи ореол унікального війська. При

цьому, в жодному джерелі чи в історіографічній роботі не йдеться про те, що для морських дій, в середовищі козацтва існували окремі якійсь підрозділи. Фактично, конкретний курінь, сотня чи полк, за наказом вище, самостійно і вкрай швидко пересаджувався з возів чи коней у чайки чи байдаки.

Все це свідчило лише про одне – не зважаючи на свою зовнішню простоту, організація війська Запорозької Січі чи українського козацтва була не тільки універсальною, а й вкрай динамічною. Всі наявні бойові задачі могли вирішувати будь які формації козаків. Справа була лише у тому, яка з них опинялася ближче до конкретної зони бойового застосування. І конкретному гетьману, осавулу чи козацькому отаману залишалося лише одно – на кшталт дитячої гри у кубики, будувати з наявних військових формацій конкретну (тимчасову) структуру для ведення оборони чи наступу, морського походу чи сухопутного рейду тощо. Причому йому не приходилося, як полководцям європейським обирати – кожна козацька формація була універсальною по суті і здатною на виконання будь яких бойових завдань.

Саме універсальність запорозького козацтва у поєднанні з постійним зростанням його чисельності, яка, на наш погляд досягла максимуму під час Хотинської війни 1620-1621 рр., дозволила спочатку литовським, а в подальшому і польським можновладцям звернути прискіпливу увагу саме на українське козацтво. В умовах поширення вогнепальної зброї, створення нових родів військ й виробленню абсолютно нової тактики дій нових військових формацій, під час військових кампаній час від часу виникали випадки, коли закрити відповідну прогалину було абсолютно нічим і ніким.

В цих умовах, універсальний характер запорожців, був вкрай необхідним виключно на постійній основі молодим збройним силам Речі Посполитої, на що і звернув свою увагу великий польський король Стефан Баторій, включаючи найнятих на службу запорожців як постійне військо своєї армії. В умовах створення Стефаном Баторієм, згідно висловлення сучасного російського

дослідника В. Пенова «рецепту непереможності», постійному війську, якого в Речі Посполитій тоді не було, втім укомплектованого виключно універсальними вояками, відводилася суттєва роль.

Таким чином, українське козацтво, відразу ж з моменту свого виникнення, являло собою абсолютно не звичну для тих часів, повністю універсальну військову структуру. Вона вийшла з українського народу і на відміну від, наприклад козацтва російського, аж ніяк не втрачало з ним свій генетичний, моральний, культурний, і що не мало важливо – економічний зв'язок.

Козацтво, було хоча і професійною військовою верствою українського населення, втім останнє, потенційно було його активним резервом. Саме тому, ріст козацького стану, зупинився на цифрі в 40 тисяч осіб, яку воно досягло у 1620 р. Подальший чисельне зростання українського козацтва не мало сенсу, оскільки в разі необхідності воно могло бути поповнено в будь якій, що дозволяла демографія та економіка, пропорції за рахунок українського селянства. При цьому, суттєвий зв'язок запорозького козацтва з майже усіма містами класичної (Наддніпрянської) України, забезпечував йому широку і потужну економічну базу.

Саме військова організація українського козацтва виявилась такою, що значно випередило свій час. Вона не тільки була адекватна тодішній військово-політичній ситуації, вона, і це головне – була абсолютно універсальною в цілому. Більше того, вперше в історії вона була вкрай динамічною як на полі бою так і в мирні часи. А головне – вона була потенційно здатна мобілізуватися до будь-яких досяжних, в разі необхідності меж. Саме універсальність структурної організації Запорозької Січі, дозволяла її керівникам успішно діяти в будь яких військово-політичних умовах, проти будь якого за чисельністю, організацією та оснащенням супротивника.

Проте, така унікальна і універсальна організація просто вимагала наявність таких самих універсальних воїнів. Створення їх могло бути реальним, лише в

умовах, коли бойовою підготовкою і військовим навчанням такі воїни займаються постійно, а не час від часу і не в умовах конкретної мобілізації. Постійні татарські набіги й чисельні селянські повстання в цілому протягом XVI – першої половини XVII століть дозволяли підтримувати бойові якості запорозького козацтва на належному рівні. Однак, в умовах існування офіційної держави – Речі Посполитої, козацтво, як не мала за чисельністю верства українського населення, відчайдушно потребувало остаточного визначення його правового статусу, тим більше, що під час укладення Люблинської унії, козацтво, рівно як і селянство, де-факто було виведено з юридичного поля новоутвореної держави. Як наслідок, саме боротьба українського козацтва за визначення за ним відповідного юридичного статусу і призвела до того, в подальшому, що за створений в Річі Посполитій реєстр і відповідний статус, українське козацтво так сильно почало триматися.

Розділ 3.

ВИНИКНЕННЯ ТА ІСНУВАННЯ КОЗАЦЬКОГО РЕЄСТРУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI–ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТЬ

3.1. Створення реєстру та його організаційна специфіка у XVI столітті

Попри усталеної і історіографії й популярній та навчальній літературі думку, про майже одномоментне створення реєстрового козацтва на початку 1570-х рр., процес виникнення ідеї про найманські козацькі формування на державній службі й відповідно процес практичної реалізації цього задуму, був набагато довшим. Причому його виникнення пов'язано не з польською короною, а з Великим Князівством Литовським.

Скарги турецьких і татарських правителів на тільки но створене запорозьке козацтво, змусили уряд Великого князівства Литовського вже наприкінці XV ст. звернути увагу на його діяльність. Південноукраїнські старости, основним завданням яких був нагляд за несенням прикордонної служби, стверджували, що саме козацькі експедиції стримували агресивні дії ординців. Старости підтримували тісні контакти з козаками, постачали їм коней, зброю, провіант. За таке покровительство над козаками вони отримували частину здобичі, захопленої під час походів. З іншого боку, зміцнення зв'язку між представниками місцевих властей і козаками відбувалося в процесі служби останніх у конвойних командах, які використовувались для охорони воєводських чи старостинських осіб під час поїздок або ж відсічі нападів татар на замок.

Питання організації українського козацтва на державній службі обговорювалося вже в ранніх 1520-х роках. Ще в 1524 р. король Сигізмунд I доручив київському наміснику Сеньку Полозовичу і чорнобильському державцю Криштофу Кмитичу наберувати невеликий загін з козаків числом в 1 - 2 тисячі чоловік. Цим козакам мали надіслати сукно і кілька сот

литовських кіп. Козаки цього загону мали служити на Дніпрі, головним чином на перевозах, для оборони литовських володінь перед татарськими нападами. [57, с. 215].

В листі Сигізмунда I до членів державної ради навіть згадувалося про перші кроки цієї акції: "Пан Семен Полозович и пан Криштоф поведаяючи, иж они, яко слуги наши добрые и верные... собравши малый почот Козаков, предся тым на низ Днепром до Киева и далее до Тавани на службу нашу ходили и, там будучи, послуги нам немало своее вчинили: тых людей неприятелей всех татар, который в панстве нашем были, тыждень через Днепр не пропустили ино каждый дей день з ними битву мевали и много дей их вбили, а иншие дей сами тонули. Кгдыж они с тым малым почтом людей таковыи послуги нам, господарю, чынили, мы на то бачымы, кгды бы там тысяча або две людей наших Козаков на Днепре мешкали, снать бы и овшем была от них большая и знаменитая послуга и оборона панством нашим. А так и ото жедамы ваше милости, рад наших, рачте о том радити и мыслити. И виделося бы ваше милости там по Днепру Козаков имети на пришлое лето для осторожности и обороны панством нашим и ваша милость рачте обрати з дворян наших которого годного и доброго человека и казали бы ему скоро по Велицедни до Києва ехати и Козаков збирати, и казали бы ваша милость к тому часу сукон и пенязей на них колко сот коп послати, а тыи козаки по Днепру на перевозах разложить" [14, с.4].

Намісники зібрали чимало козаків і стояли з ними довший час у Києві, але ні обіцяного сукна, а ні грошей вони так і не отримали. Не одержавши обіцяної зарплати козаки розійшлися, а Кмитич і Полозович із малою козацькою дружиною залишилися на службі у князя – проте про діяльність цього малого відділу не зберіглося жодної інформації.

Одначе відомо, що Сигізмунд I запропонував організацію козацького війська для оборони південних границь Великого королівства Литовського. Це

була перша спроба вербування козацьких відділів з ініціативи державних чинників. Пропозиція Сигізмунда про кількатисячний козацький відділ не була реалізована. Проте відомо, що в тому часі існували козацькі відділи на службі великих дворян, князів та інших представників провідної верстви. Ці відділи не слід уважати за реєстрові формації, які були пізніше. Однак вони могли мати вплив на подальшу організацію реєстрового козацтва[21, с.544].

У 1533 р. на Пйотрковському сеймі черкаський староста Остафій Дашкович запропонував дуже подібний проект. Він радив держати на Дніпрі приблизно дві тисячі козаків, яким спеціальний козацький кінний відділ доставляв би боєприпаси і провіант. Також він звернув уваги на те, що було б доцільно на деяких дніпровських порогах побудувати замки, які стали б основою для будівлі нових міст. Головним завданням козаків був би захист дніпровських торгових шляхів від нападів татар.

Дашкович був одним із перших, хто думав про регулярні козацькі відділи на дніпровських порогах. Його проект так і не було реалізовано. Основною проблемою неспроможності литовської верхівки створити реєстрові козацькі відділи для боротьби з татарами лежить перш за все в фінансовій перешкоді. Сигізмунд не міг в той час оплачувати козацьке військо і будувати нові замки та міста на дніпрових островах.

З наведених проектів бачимо, що литовський уряд був дуже добре проінформований про воєнний потенціал українського козацтва і хотіли його використати для відсічі татарам. Отже, основною причиною організації козацтва урядовими чинниками в 1520-1530-х рр. лежали в військовій причині. Намагання литовської влади офіційно оформити українську козаччину наглядно свідчить, що вже в цей період козаки представляли з себе помітну військову силу, яка саме в першій половині XVI століття утворила нову суспільну верству [21, с. 322].

Тим часом посилюється протитатарська боротьба незалежних козацьких дружин, а крім того козаки починають свої наїзди на Молдавію, яка в той час була під турецьким протекторатом. Тодішній султан Османської імперії Сулейман вимагав від Сигізмунда покарання порушників турецько-польського миру і дружби й погрожував зіванням дипломатичних відносин. Розріст козаччини, яка була не під контролем литовських і польських державців, та чисельні скарги з Константинополю та Криму мали безпосередній вплив на перший урядовий наказ 1541 р. в справі примусової реєстрації козаків, які проживали в Києві, Каневі, і Черкасах.

Основна причина реєстрації лежала не в організації козацького війська для протитатарської боротьби, а навпаки, для стримування агресії козаків проти татар і контролю росту козацького руху. Сигізмунд I розіслав спеціальні обіжні листи до пограничних старост у справі проведення обов'язкової реєстрації козаків, а також у справі утримання козацьких походів. В протилежності до перших спроб організації козацтва реєстрація з 1541 р. мала примусовий, а не добровільний характер. Але знову ж ми бачимо, що спроба реєстрації козаків 1541 р. не вдалася і яскраво висвітлювала слабосилість литовсько-польських політиків проти росту козацького руху[58, с.63].

Отже ми бачимо, що в першій половині XVI ст. литовсько-польській владі не вдалося перевести в життя реєстрацію українських козаків, які продовжували свою протитатарську діяльність і зовсім ігнорували заходи литовського уряду. Наступні 1540-1550 рр. знову ж були наповнені чисельними турецькими і татарськими скаргами на козацькі наїзди, які значно посилилися за допомогою Дмитра Вишневецького- засновника першої козацької твердині на острові Мала Хортиця. Українські землі в свою чергу були ареною періодичних татарських наїздів, які спричинювали обезлюднення українських південних земель, а також їх економічну кризу. За відносно короткий час українська козаччина своїми

власними силами стала протидією татарським нападам і перебрала в свої руки оборону українського населення перед татарськими наїздами [49, с.81].

За слабкої виконавчої влади в Речі Посполитій відвернути козаків від степових промислів і здійснення морських походів, які супроводжувалися сутичками з татарами, шляхом встановлення заборон ставало дедалі важче. Тому уряд і надалі планував вживати заходів для вирішення «козацького питання». Зокрема, з початком Лівонської війни (1558-1583 рр.) виникла потреба поповнити збройні сили. Київський воєвода Костянтин Острозький і черкаський староста Олександр Вишневецький запрошували козаків на службу «за даток і живність», тобто це був традиційний на той час найом війська за грошову плату та стацію.

В 1550-1560 рр. Литва і Польща будь якими зусиллями намагалися зупинити ріст козаччини. Це їм не вдалося досягнути, подібно, як і в попередніх роках. В 1568 р. була чергова спроба Великого литовського князя притягнути козаків на державну службу. Сигізмунд II Август адресував листа до низових козаків, де приказував, щоб козаки покинули Низ і їхали до княжих замків, де за певну платню будуть на службі у панів. В разі непослухи і подальшого перебування на Низу козаки мали бути покарані. Але й ця спроба була марна [57, с.84].

Перша вдала спроба реєстрації українського козацтва припадає на 1572 рік, коли коронному гетьманові Юрію Язловецькому за наказом Сигізмунда II вдалося організувати перший відділ реєстровців, який налічував 300 козаків. Юрій народився у 1510 р. в шляхетському роді, був державним, політичним і військовим діячем Польського королівства й Речі Посполитої та прославився в чисельних битвах. У 18 років він взяв участь в битві з татарами під Кам'янцем на Поділлі та брав участь у поході коронних військ на Очаків. Проте під Очаковом на нього був здійснений напад після битви і він потрапив до татарського полону, звідки звільнився завдяки великому викупові. За заслуги у

битвах під Обертином та Гвіздцем з молдованами керував ротою кавалерії на Поділлі у 1533-1557 рр..

23 квітня 1564 р. Юрій Язловецький вирушив з дипломатичною місією до Стамбулу для переговорів з султана Сулейманом I Кануні (Пишним), за що отримав від короля місце у Сенаті. Цього ж року отримав привілеї на Любачівське староство. Вже у 1568 р. король Сигізмунд Август доручив йому як привілейованій особі вибрати з-поміж козаків «почет» на державну службу, який й став першим офіційним козацьким реєстром. І хоча за кількістю цей відділ не був дуже великий, проте це була перша вдала протидія козакам від Речі Посполитої, яка мала згодом подальші наслідки на організацію реєстрового козацтва [58, с.34].

Реєстр 1572 року різко вирізнявся від попередніх спроб литовського уряду. В першу чергу, козаків було увільнено від суду локальних урядів і підчинено владі «козацького старшого», який спершу був сам коронний гетьман, а згодом білоцерківський шляхтич Ян Бадовський. Саме його й вважають першим гетьманом реєстрового козацтва. Щодо його біографії нам відомо дуже мало, але відомо, що за свою службу шляхтич одержував від короля дозвіл на свобідну торгівлю і його майно було звільнено від податків. Керував він реєстром до 1575 р., коли, скоріш за все, реєстр було розформовано [38, с.174].

Козацькі загони, як і раніше, утримували на свій кошт також і окремі магнати. Ці козаки використовувалися ними як для охорони земельних володінь, такі для закордонних авантур. Загони таких козаків становили надвірне військо. За свою службу вони одержували від магнатів платню, пільги, за якими звільнялися постійно або тимчасово від феодалських повинностей, сукно.

Реформа Сигізмунда II Августа на початку 70-х рр. XVI ст. сприяла організації козацтва, відокремленню його з інших верств населення. Фактично нею було започатковано конституювання українського козацтва як соціального

стану. Встановлення особливого адміністративного і судового підпорядкування для реєстровців мало на меті організацію всього козацтва для здійснення над ним контролю. Зокрема, Ян Бадовський за допомогою прийнятих на службу козаків мав стримувати решту козаків від дій, які б суперечили державним інтересам. Увільнення козаків від присудів локальної організації та певних виплат свідчить про певні уступки уряду, який мусив йти на угоди з вимогами українського козацтва. Проте про діяльність цього відділу немає жодних свідчень і він, напевно, через деякий час був ліквідованим [59, с.90].

Новий етап у визнанні українського козацтва як окремої соціальної верстви припадає на епоху войовничого короля Речі Посполитої Стефана Баторія. Вже наприкінці травня 1576 р. до Кракова прибуло козацьке посольство. Під час їх аудієнції у короля, вочевидь, йшлося про новий набір запорожців на державну службу. Проте ця спроба була марною і перша спроба Баторія створити реєстр не була реалізована.

У листопаді того ж року він отримав листа від кримського хана Девлет-Гірея, в якому, зокрема, зазначалося, що козаки переходять Дніпро і в межах ханства захоплюють худобу й майно татарських скотарів. Ще більших клопотів завдало Баторію втручання козаків у молдавські справи в 1577-1578 рр. Сейм вирішив узгодити свої наміри проти запорожців із Кримом, щоб таким чином завдати Січі двобічного удару. Повідомляючи в тому ж 1578 р. хана про всі ці заходи проти запорожців, Стефан Баторій підкреслював, що наступати на Запорожжя з боку Польщі дуже важливо, бо уряд не має фортець за порогами, а також потрібної кількості війська для великих військових акцій. Баторій пропонував ханові напасти на Запорожжя з півдня. При цьому він зазначив, що коли не пощастить знищити запорожців, уряд спробує запросити їх на службу. Наступ на Січ, проте, не спокусив татар, бо не віщував нічого доброго. І сам київський воєвода князь Острозький після кількох спроб виступити проти запорожців вирішив на якийсь час припинити військові дії [63, с.322].

Однак Стефан Баторій все ж таки вирішив зупинити наступ на запорожців. В той час, тобто в 1577- 578 рр., польський уряд за активної підтримки Ватикану наполегливо готувався до війни з Росією. Сейм у 1578 р. затвердив великі податки на військові потреби. Крім того, для збільшення війська сеймом було прийнято закон про так званих вибранців. На підставі цього закону від кожних 20 ланів, якими користувалися селяни, брали одного жовніра, тобто вибранця. Останній зобов'язувався з'явитися до війська при повному озброєнні і спорядженні - з рушницею, шаблею, сокирою, запасом пороху і свинцю [63, с.73].

Все ж таки під тиском турецького султана та його васалів Стефан Баторій вжив навесні 1578 р. низку заходів, спрямованих проти «козацького свавілля». 4 квітня було видано одразу 4 універсали, що безпосередньо стосувалися запорожців. В одному з них король звернувся до всіх місцевих урядовців - воєвод, каштелянів, старост, підстарост, бурмистрів, райців, вїтїв тощо - з приводу козацьких походів на Молдавію і Волощину, що знаменували собою порушення умов договорів між Річчю Посполитою і згаданими країнами. Стефан Баторій ще раз попередив прикордонних старост про неприпустимість переховування козаків у шляхетських маєтностях і постачання їм пороху, олова та живності, а тим більше спорядження загонів для нападів на татарські улуси. Каральну експедицію проти запорожців король наказав провести київському воєводі Костянтинові Острозькому. Допомогу князю мали надати хмельницький, барський, брацлавський, вінницький, білоцерківський, київський, черкаський і канівський старости. [60, с. 76]

Четвертий універсал містив інструкцію послу Марціну Броневському до кримського хана. В ній є згадка про важливість спільних дій Костянтина Острозького і татар у боротьбі проти запорожців. Разом із тим, король не відкидав можливості іншого варіанта вирішення козацького питання - прийняття козаків на державну службу.

16 вересня 1578 р. з'явилася «Постанова щодо низовців», у якій конкретизувалися умови королівської служби: «перед тим же паном старостою мають скласти присягу на вірність і йому бути послушними... тобто не мають воювати землі Волоської, не чинити в ній жодних шкод і розрух, а якщо хтось би те чинив, мали б гамувати, хапати і бити як нашого коронного неприятеля. Так само мають триматися щодо Білгорода, Очакова, Тягині, сіл і степів їхніх, аби там шкод жодних не чинили, ані не дозволяли чинити: цареві кримському, його землям, людям, улусам, степам щодо челяді, худоби і всілякої річі не мають чинити шкоди, бо цар з татарами зобов'язався служити нам проти неприятелів коронних, однак мають давати нам знати про царських людей; взагалі будуть поступати відповідно до наших наказів»[4].

Для збільшення війська Баторій вирішив піти на розширення реєстру. Восени 1578 р. до реєстрових козаків було послано прибічника короля Янчи Бегера. 15 вересня 1578 р. Бегер у супроводі п'яти козаків прибув до Львова, де на той час перебував король. Стефан Баторій наказав видати прибулим козакам по 15 флоринів і сукна на 2 каптани кожному. Після цього їм оголосили королівський універсал, де йшлося про те, що реєстр збільшується за рахунок «кращих козаків» на 600 чоловік, які мешкають у королівських маєтках. На час війни з Московським царством реєстровцям призначалася збільшена платня — 6 кіп литовських кожному на рік, не рахуючи сукна на каптани.

Старшим реєстру, гетьманом (замість померлого Юрія Язловецького), призначався черкаський і канівський староста князь Михайло Вишневецький. Він, як і Юрій Язловецький, в момент командування над реєстровцями був вже досить досвідчений та успішний полководець. Зокрема він уславився своїми битвами з татарами та турками. Почав свою військову кар'єру у 1550 р., коли стримав масивну татарську навалу. У 1556 р. здійснив вилазку проти турків до Білгорода, однак через татарську підмогу зазнав поразки. У 1557-1559 рр. брав участь у Лівонській війни у складі королівського загону Сигізмунда Августа, за

що у 1559 р. отримав черкаське староство, яким управляв до своєї смерті. У 1563 р. провів вилазку на підмосковську Сіверщину, зокрема, взяв і спалив місто Радогощ. У 1570 р. Сигізмунд Август послав Михайла на Астрахань, яка була осаджена османами, де з собою по дорозі взяв кілька полків запорожців. Завдяки блискучій тактиці Астрахань була звільнена, однак близько 5000 запорожців незадоволені розподілом здобичі після походу на Астрахань, відділилися від війська гетьмана Вишневецького і заснували на березі Дону місто Черкаськ, за назвою свого міста Черкаси, яке стало «головним всьому війську Донському» [51, с.114].

У 1579 р. князь М. Вишневецький, разом з князем Василем Костянтином Острозьким, в складі частин війська короля Стефана Баторія пішов походом на Московське царство, зайняв Сіверщину, брав участь у взятті Стародуба, Чернігова (який польсько-українські війська підпалили) та інших фортець. Влітку 1580 р. разом з загоном татар здійснив похід на Карачев, спустошив місто та його околиці, а по дорозі назад - околиці Брянська, Рильська та Орли. У військових подіях 1579-1580 рр. брала участь тільки невелика кількість реєстровців. Основну частину їх Баторій не взяв із собою в Росію, залишивши біля Черкас і на Поділлі.

За значні військові заслуги Вишневецький у 1580 р. введений до сенату Речі Посполитої, після чого передає Канівське та Черкаське староства синові Олександрові. Посади старости канівського і черкаського зберіг до смерті. 1580 р. став каштеляном брацлавським, 15 березня 1581 воєводою київським. Був воєводою київським, комендантом (каштеляном) Київського замку. Помер у Вишневці 15 жовтня 1584 р. у віці 55 років, був похований із почестями в Києво-Печерській Лаврі [51, с. 215].

Помічником Вишневецького було призначено шляхтича Яна Оришовського. Він походив зі спольщеної української дрібної шляхти. Як вже було зазначено, у 1578 р. був помічником Вишневецького. Керував невеликим

козацьким кавалерійським загоном чисельністю 50 осіб, з яким брав участь у Лівонській війні 1558-1583 рр. на боці Речі Посполитої. Навесні 1581 р. склав перший відомий реєстр козацького полку. Від імені козаків вів дипломатичні переговори з представниками Папської держави і Кримського ханства. Під час Косинського повстання 1591–1593 рр. виступав у ролі посередника між козаками і владою. Восени 1594 р. був одним із командирів козацького війська під час походу в Молдову [26, с.112].

Засновуючи реєстрове козацьке військо, польський уряд мав на меті використовувати його передусім для боротьби з народними масами України. Щоб припинити «сваволю» на Україні, реєстровці, згідно з універсалом, зобов'язувались приборкувати усіх, хто не хотів покоритись, ловити й страчувати як ворогів корони». За вірну державі службу універсал не зовсім чітко обіцяв реєстровцям поводитися з ними, як «з відданими людьми». Королю і Речі Посполитій реєстровці мали присягнути 6 грудня того ж року. Реєстру передавалось у володіння м. Трахтемирів (воно було на правому березі Дніпра, навпроти Переяслава) разом із старовинним Зарубським монастирем. Тут мали розміститися арсенал реєстру і шпиталь для поранених і старих. До того ж, реєстру було дано кілька гармат, королівський прапор і литаври .

Закінчивши військові приготування, Стефан Баторій у 1579 р. оголосив війну Московському царству. Московська держава на той час була відчутно ослаблена двадцятирічною війною за вихід до Балтійського моря, а ще більше - реакційною політикою Івана Грозного. Скориставшись цим, поляки в перший же рік війни захопили Полоцьк, а 1580 р.– Велиж, Усвят і Великі Луки. У військових подіях 1579-1580 рр. брала участь тільки невелика кількість реєстровців. Основну частину їх Баторій не взяв із собою в Росію, залишивши біля Черкас і на Поділлі.

В російські землі на чолі своїх найманих військ вдерлися також магнати Михайло Вишневецький, Костянтин Острозький, Януш Збараський, Лаврин

Ратомський та інші. Їхні загони налічували понад 4 тисячі чоловік з двірні, різних найманців, шляхти, надвірних і реєстрових козаків. Ці загони нещадно плюндрували місцевості, через які проходили. Військо Михайла Вишневецького, наприклад, спалило Чернігів, Радогощ, Почіп, Брянськ, Карачів, Орел, Путивль і Рильськ. Польське військо, послане на Росію, налічувало 60 тисяч чоловік, серед яких були найманці майже з усієї Європи - німці, французи, шотландці та ін. Вони мали велику артилерію і значні інженерні засоби для облоги фортець.

У 1581 р. Баторій кинув усі свої сили на Псков. Проте під мурами міста його чекала несподіванка: Псков учинив нападникам героїчний опір. Облога Пскова коштувала Баторію значних втрат і посіяла зневіру в перемогу. Намагаючись якнайшвидше поповнити поріділі ряди своєї армії, він вирішив покликати на допомогу запорозьких козаків. Проте Стефан Баторій даремно чекав появи запорожців під Псковом. Важкі втрати під час війни змусили його піти на мир із Росією. 15 січня 1582 р. в між Росією і Польщею було укладено перемир'я на 10 років.

Після припинення війни пани знов посилили наступ на український народ. Вони все більше прибирали до рук Лівобережну Україну. В 70-х рр. XVI ст. на Лівобережжі з'являються Вишневецькі. У 1590 р. Олександр Вишневецький, відтиснувши інших претендентів, вже оформив своє «право» на ці землі спеціальним королівським привілеєм. Цей привілей, затверджений того ж року сеймом, віддавав у вічне володіння Олександру Вишневецькому, його дружині, дітям, нащадкам і спадкоємцям усі землі по річках Сулі, Удою, Солониці, Уходу, Лузолі. На Правобережній Україні великі земельні володіння захопили наприкінці XVI ст. Острозькі, Потоцькі, Конєцпольські.

Розширення земельних володінь польських і українських магнатів особливо посилюється під час правління короля Сигізмунда III Вази (1587 - 1632) - шведського принца, обраного на польський трон після Стефана Баторія.

Це розширення відбувалось, як і раніше, головним чином за рахунок селянських і козацьких земель. Пани щодалі то більше домагалися від уряду і сейму дарчих на «безлюдні» українські землі, що насправді були заселені козаками і селянами [26, с.84].

Жертвою панських загарбань ставали, однак, і реєстрові козаки, потреба в яких після закінчення війни зменшилась. Уже 1582 р. козаки скаржилися королю, що воєводи і старости вигадують різні шарварки, коляди і податки, захоплюють майно, що лишилося після смерті козаків, а також без найменшої причини заарештовують і кидають у в'язницю. В Україні спалахували повстання.

Так, 1585 р. реєстровими козаками було вбито королівського посланця шляхтича Глубоцького. У відповідь на це уряд закував у кайдани і кинув до київської в'язниці 11 козаків. 16 березня 1586 р. загін у кілька сот кінних і піших козаків, на чолі з отаманом Лук'яном Чернинським напав на м. Кодню (на Уманщині) і сусідні панські маєтки. Козаки захопили майно коднинського намісника та інших шляхтичів. В серпні 1588 р. селяни села Барки (Волинь), що належало шляхтичу Барановському, спалили маєток свого пана. Під час пожежі загинули сам Барановський і його родина.

У 1590 році загони козаків під проводом Якова Осовського, Андрія Рогачевського і Федора Поло напали на маєток магната Ходкевича в Биховській волості і забрали кілька тисяч фунтів селітри, сірки, олова, а також інше майно. Заворушення охоплювали міста. У 1589 р. повстало населення Білої Церкви, яке зазнавало утисків з боку магната Острозького. Хоч і був Острозький дуже багатий і сильний, йому пощастило придушити повстання лише завдяки підтримці шляхти, зібраній зі всього Київського воєводства [60, с.80].

Через брак грошей у казні платню за реєстрову службу не лише затримували, а й часто не сплачували. Це спонукало запорожців до організації

нових походів проти татар, що знову загострювали відносини між Річчю Посполитою і Кримським ханством. З Бахчисарая лунали погрози розпочати похід в Україну за підтримки турецького султана, оскільки поодинокі напади ординців, як правило, зазнавали невдач. Козаки також і далі втручалися у боротьбу претендентів на молдавський престол. У порядку денному чергового варшавського сейму 1590 р. стояло питання про набір нового козацького загону в зв'язку із загрозою нападу турків, тож є сумніви щодо його постійного існування в попередні роки.

Намагаючись придушити опір селянства, козацтва і міщанства, пани на сеймі 1590 р. домоглися спеціальної постанови - «Порядку щодо низовців і України». Ця постанова була спрямована насамперед проти запорожців. Коронний гетьман і його заступник мали найближчим часом вирушити з коронним військом за пороги, вигнати звідти козаків і поставити там залогу з реєстровців. Від цього часу реєстрові полковники і сотники мали призначатися тільки з шляхтичів. Крім тих, що вже були в реєстрі, ніхто не мав права бути записаним туди без згоди на це старшого. Також в постанові надавалися широкі повноваження коронному гетьманові: «відносно тих людей, які перебувають на Низу в Запорозжжі: нехай коронний гетьман, зібравши сам особисто або через уповноважених відомості про військо у тих місцях і на тому пограниччі, так впорядкує територію, на якій мешкають ці люди, щоб вони (ті самі або якісь інші, туди приведені) підлягали владі призначеного їм начальника -осілого шляхтича, а також ротмістрів чи сотників з числа шляхти.

Усі згадані начальники, старшина і сотники, і, нарешті, кожний рядовий, повинні скласти присягу нам і Речі Посполитій, обіцяючи, зокрема, що вони: ніколи поза волею гетьмана та його уповноважених не переходитимуть кордонів Корони ні водою, ні сушею з метою грабунку і війни з сусідніми державами... не прийматимуть нікого до свого товариства поза волею старшин, а старшина -без дозволу гетьмана. У гетьмана ж завжди має бути їх реєстр, і

якби котрийсь пішов зі служби, а на його місце прийняли іншого, старший повинен повідомити про це гетьманові, щоб той мав про них і про їхні імена точні відомості. Присуджених же до смертної кари або до безчестя приймати сюди не дозволяється»[15].

Коронний гетьман наділявся найширшими повноваженнями. На допомогу йому сейм призначав двох комісарів (дозорців), кожний з яких мав наглядати за реєстровими і «свавільними» козаками в своїй окрузі і про все негайно доповідати гетьману, старості або володарям маєтків.

З метою придушення козаків було вирішено під присягою зобов'язати всіх урядників, аж до сільських отаманів і в'їтів, наглядати за тим, щоб ніхто не тікав на Запорожжя і навіть до степу, не приходив звідти, не маючи на те письмового дозволу від свого сотника.

Усіх же тих, хто приходив із Запорожжя для купівлі провіанту й інших припасів або для продажу чогось, належало негайно заарештовувати і страчувати. Більше того, смертній карі підлягали навіть ті урядники, які у чомусь потурали козакам.

Сейм ухвалив ще й іншу важливу постанову, спрямовану проти козацтва. Він надав королю право роздавати українські землі, щоб вони «не були безлюдними»[24, с.41].

У зв'язку з тим що передбачуваний наступ проти селян і козаків викличе з їхнього боку, безперечно, опір, король видав універсал про реорганізацію реєстрового війська. Згідно з королівським універсалом від 25 липня 1590 р. на службу приймався тисячний козацький загін для утримання козаків від походів проти татар і виконання поліцейних функцій в Україні. Ця постанова була спрямована насамперед проти запорожців. Від цього часу реєстрові полковники і сотники мали призначатися тільки з шляхтичів. Крім тих, що вже були в реєстрі, ніхто не мав права бути записаним туди без згоди на це старшого.

На цей раз головним над реєстровцями було призначено сина Юрія Язловецького - Миколу. Він, як і батько, вів активну військову діяльність. В грудні 1575 р. був одним з послів до Стефана Баторія для висунення його кандидатури на польський трон. Завдяки підтримці кандидатури Баторія, отримав від нього пізніше Снятинське староство у 1576 р., а у 1578 р. він був зачислений до королівського двору. Відзначився у польсько-московській війні, зокрема, 1580 р. в битві біля Торопця. Був на конвокаційному сеймі у Варшаві; під час сейму належав до тих, хто намагався позбавити посади гетьмана Я. Замойського, вважався серед них першим кандидатом на посад.

7 березня 1587 р. був на підписанні конфедераційного акту, за яким вибори нового короля мали відбутись останнього дня червня, довірили охорону Кам'янецької фортеці та навколишніх територій. Брав участь у невдалій для прихильників кандидата на корону Максиміліана Габсбурга в битві під Краковом. У 1589 р. отримав повну амністію короля, під час перебування татарських загонів біля Львова та Тернополя йому довірили обороняти Кам'янецьку фортецю. А вже в 1591 р. отримав в своє командування 1000 козаків [57, с.138].

Набір здійснювався на невизначений період з оплатою від 5 до 12 злотих за квартал кожному козаку. З метою придушення «українного свавільства» було вирішено під присягою зобов'язати всіх урядників, аж до сільських отаманів і війтів, наглядати за тим, щоб ніхто не тікав на Запорожжя і навіть до степу, не приходив звідти, не маючи на те письмового дозволу від свого сотника. Усіх же тих, хто приходив із Запорожжя для купівлі провіанту й інших припасів або для продажу чогось, належало негайно заарештовувати і страчувати. Більше того, смертній карі підлягали навіть ті урядники, які у чомусь потурали козакам .

Реєстр збільшувався до тисячі чоловік. Для успішного приборкання українського свавільства, а також для усунення найменшого зв'язку Запорожжя з іншими українськими землями наказано було збудувати в урочищі Кременчук,

тобто недалеко від порогів, фортецю. В ній мала чатувати залога, утримувати яку повинні були навколишні селяни. Кожен з них зобов'язувався постачати щороку Кременчуку для залоги певну кількість провіанту.

Намірам уряду Речі Посполитої цього разу не судилося здійснитися. Але польський уряд помилився. Ніякими заходами неможливо було вже стримати гнів і обурення вільного козацтва, яке боронило права широких верств українського народу. Виплату грошей затримували, а чисельність нереєстрового, або ж «свавільного», козацтва набагато перевищувала кількість тих, хто перебував на державній службі [51,с. 301].

У проекті конституції для сейму 1592 р. йшлося про «свавільства» козаків в Україні та їх вторгнення на території сусідніх держав, з якими Річ Посполита підтримувала дружні стосунки. Спроби вести переговори із запорожцями були безрезультатними. Тому пропонувалося утримувати козаків на Запорозжжі без права виходу звідти. Урядникам та шляхті заборонялося постачати їх харчами і зброєю. Залишається загадкою, чому проект не було затверджено 1592 р. Цілком імовірно, що король сподівався досягти компромісу із запорожцями. Проте повстання 1591-1596 рр. спричинили ліквідацію згідно з сеймовою постановою реєстрового війська. Разом із тим, Сигізмунд III не наважився вживати суворих заходів проти козаків, окрім їхніх ватажків, адже запорожці фактично охороняли все південне прикордоння Речі Посполитої. Відповідно й козаки виправдовували свою боротьбу проти татар.

Навесні 1600 р. у сенаті Речі Посполитої постало питання про підтримку молдавського господаря Ієремії Могили. Нестачу військових сил король Сигізмунд III намагався компенсувати за рахунок українського козацтва. Проте на Запорозжжі не одразу відгукнулися на заклики з Варшави. Після тривалих нарад лише 1 липня гетьман Самійло Кішка надіслав лист королю, в якому погодився взяти участь у молдавській експедиції за умови виконання низки вимог запорожців, насамперед, скасувати баніцію (позбавлення всіх прав,

виведення з-піддії норм судочинства, оголошення вигнання з держави), накладену на козаків, повернути «козацькі вольності», надані запорожцям Стефаном Баторієм, заборонити завдавати кривди козакам. Традиційно звучала вимога визначити платню за службу і надання хоругви.

У відповіді козакам Сигізмунд III пообіцяв виконати всі наведені вимоги та подякував козакам за готовність до походу. Проте, королівське послання, вочевидь, остаточно не переконало запорожців, які відправили до Варшави нове посольство. Було акцентовано на необхідності надіслання охоронних листів до української адміністрації, щоб вона не чинила кривд козакам та їхнім сім'ям і після завершення експедиції. Про виділення коштів на оплату війська та зняття баніції рішенням і прийняли лише вальний сейм [61, с.73].

Таким чином, на кінець XVI ст. в Речі Посполитій було остаточно сформовано реєстрове військо, яке влада країни почала розглядати не стільки як постійну військову формацію, яка перебуває на державній службі, як свого роду «на підхваті» на будь-які ситуації, як зовнішнього, так і внутрішнього характеру.

Високі організаційні та бойові якості створеного з запорозького козацтва реєстрового війська, польська влада не помічала і не бажала використовувати. Хоча реформою Стефана Баторія козакам реєстру теоретично відводилася самостійна роль в зав'язці бою, бойовій охороні та в системі переслідування розбитого противника [43]. Втім, сформоване до реєстровців відношення, як виявилось було цілком утилітарним і цілком відірваним від їх реальних можливостей.

3.2. Зміни кількості реєстрового війська та умов існування в першій половині XVII століття.

Восени 1600 р. уряд Речі Посполитої розпочав підготовку до війни зі Швецією. Як і раніше, козаки не відмовлялися від служби, але Самійло Кішка

нагадав свої попередні вимоги. У лютому 1601 р. сейм задовольнив більшість із них для учасників походу, однак юрисдикція над козаками залишалася в руках місцевої адміністрації, а платня видавалася без декларацій королівськими комісарами, тобто попередні права козацтва відновлювалися лише частково.

6 листопада 1601 р. козаки приєдналися до поляків під Валмієром. Українське військо було самостійною, окремішньою за своєю структурою та організацією військовою одиницею. Загальна чисельність бойового складу нараховувала 2032 вояки. Крім козаків при обозі перебувало 100–200 вільнонайманих селян. Останні, як казав один із сучасників, «...на війну в козацтво ходили, але в товаришах не були».

Військо формувалося з чотирьох полків п'ятисотенного складу кожен, артилерії й обозу. На чолі з'єднання стояв гетьман Самійло Кішка. Він мав свій штаб, що складався з обозного, писаря та восьми осавулів. Стандартною зброєю кожного вояка був мушкет і шабля. Крім того, деякі козаки мали луки й пістолі. На озброєнні також були списи й бойові коси. Військо добре забезпечували шанцевим інструментом, військовою амуніцією та боєприпасами.

Керівник кампанії - великий коронний гетьман Ян Замойський - доручив Самійлові Кішці йти в авангарді армії. Козаки мали проводити розвідку та розширити безпечну від ворога зону навколо коронного війська.

19 грудня 1601 р., завдяки активним діям козаків капітулював гарнізон Ергеме. В цей же час їм на допомогу рухалось дев'ятитисячне шведське військо з метою деблокади міста Валмієру. В день капітуляції Валмієру шведи вибили українців із міста Карксі, де була козацька штаб-квартира. Проте вже за кілька днів С. Кішка фланговими маневрами змусив шведів відступити.

Через погану дисципліну та забезпечення коронне військо зазнавало більших втрат через утікачів, аніж загиблих і поранених. Запорозжці теж висловлювали невдоволення умовами служби. Зростала кількість загиблих,

поранених і хворих. Але Я. Замойському за допомогою обіцянок і виплат з особистого фонду вдалося втримати козаків на фронті.

Січень 1602 р. ворогуючі війська провели в бездіяльності. Невеликі сутички відбувалися лише між розвідувальними й фуражними командами. На початку лютого польське й українське військо пішло на Тарту. 28 лютого запорожці атакували місто Полтсамаа. Вночі вони захопили місто, а на ранок атакували цитадель. Проте під час бойових дій загинув Самійло Кішка.

Новим козацьким гетьманом було обрано Гаврила Крутневича. Наприкінці березня коронний гетьман вирішив розпочати облогу Вільянді. Здійснити її лише силами польських полків він не міг, бо їхня чисельність внаслідок бойових втрат і дезертирства скоротилася до 4000 тисяч осіб. Тому Я. Замойський наказав Крутневичу якнайшвидше приєднатися до головних сил.

У березні 1602 р. відбулась битва під Тарту. Завдяки вмілим діям козацьких полків, польсько-козацьке військо одержало перемогу над шведами. Після поразки під Тарту шведи остаточно припинили наступальні акції, зосередившись на обороні міст. В останніх числах березня Замойський із 3500 жовнірами й запорожцями оточив збудовану лицарями-мечоносцями потужну фортецю - Вільянді.

4 травня українські загони почали штурм міста. Після запеклого вуличного бою шведів витіснили до замку. 16-17 травня польсько-козацькі війська здійснили штурм фортеці, але невдало. Проте, за кілька днів гарнізон замку капітулював.

В липні Замойський пішов на Тарту, доручивши польному гетьману Станіславу Жолкевському і козацькому гетьману Гаврилу Крутневичу вибити кількасотенний загін Анрепа, що здійснював диверсії в тилу.

До кінця літа поляки здобули ще низку перемог у невеличких боях і захопили місто Пайде. Козаки здебільшого вели розвідувальні дії.

Повернувшись в Україну навесні 1603 р., Військо Запорозьке стало на постій у королівщинах, нагадуючи урядовцям про своє право користатися «старожитними вольностями». Вкотре, покликаючись на заслуги перед урядом, козацтво домогалося визнання не лише власне рицарських чеснот і «вольностей», а й зрівняння себе зі шляхетством.

Проте внутрішня конфронтація в країні - «рокош» - офіційне повстання проти короля, на яке мала право шляхта для захисту своїх прав і свобод (1606-1608) та проведення експансіоністської політики не сприяли вирішенню козацького питання. Тисячі козаків було залучено Лжедмитріями і урядом Речі Посполитої до московської авантюри, тому нові їх контингенти рушили за здобуттям прав і привілеїв у військових кампаніях. Відповідно знову з'явилися шляхетські скарги на «козацькі свавілля» в рішеннях різних повітових сеймиків, а також пропозиції підпорядкувати козаків юрисдикції старост. На сеймі 1607 р. останнє положення було узаконено, хоча реалізувати його ставало дедалі тяжче. В ширшому й об'ємнішому варіанті його зафіксовано в постанові вального сейму від 26 лютого 1609 р. Сувора ухвала супроти козацтва звучала вперше після накладення на нього баніції в 1596 р. Проти козаків спрямовувалося відразу дві сили: королівські комісари і місцеві старости, що мало на меті взяти під повний контроль «свавільників», як на волостях, так і на Запорозжжі. До того ж комісари отримували надзвичайні повноваження аж до винесення смертного вироку [24, с. 347].

Проте сейму знову знадобилася військова козацька сила через піднесення питання щодо війни з Москвою. Мобілізація українського козацтва розпочалася вже навесні 1609 р., чим були стурбовані місцеві урядовці. Спроби упорядкувати цей процес зазнали невдачі. У листі до Сигізмунда III від 6 вересня князь Януш Острозький визнавав безсилля перед козацькою стихією [36, с.121]. Основні козацькі сили було спрямовано на Сіверщину та Стародубщину, і лише невелика частина прибула на облогу Смоленська.

На сеймі 1611 р. знову постало козацьке питання. Деякі магнати виступили проти прийому на державну службу козаків, оскільки, на їхню думку, українське козацтво зростала під приводом королівської служби і чинить великі шкоди шляхетському стану в його володіннях. Зі свого боку, король запропонував мати справу лише із представниками місцевої шляхти, чії б маєтки слугували гарантом поведінки їхніх козаків. Проте потреба у війську не зменшувалась, а на вербування іноземних найманців бракувало коштів.

Настійні вимоги турецького султана «знищити запорожців», підкріплені загрозою агресії, змусили уряд надіслати до них комісію, очолювану білоцерківським старостою Янушем Острозьким. Королівські комісари прибули в жовтні 1614 р. до Житомира з наміром набрати на службу тисячу козаків, тим самим обмежити реєстр тих, хто мав би користуватися козацькими правами [57, с. 48].

У поданні урядової комісії від 15 жовтня козацьким послам, зокрема, зазначалося, що основним завданням Війська Запорозького має бути охорона кордону Речі Посполитої. Мешкати реєстровці разом з сім'ями могли в королівських і приватних маєтностях лише за дозволом володарів. Трахтемирівський монастир призначався суто як шпиталь для старих, хворих, поранених, скалічених і тих козаків, які доживали свого віку. Суворо заборонялися там будь-які козацькі зібрання, без відома короля не дозволялося приймати на Запорозькій Січі «свавільних людей» і організовувати експедиції проти сусідніх держав. Отже, надаючи козацькі права лише одній тисячі чоловік, власті робили цілу низку застережень, фактично перетворюючи реєстровців на військовий контингент Речі Посполитої.

Сподіваючись на мирне вирішення конфлікту, в петиції до короля запорожці просили не виконувати умов, запропонованих комісарами. Однак із Варшави відповіді не надійшло, а на чергових переговорах за участю коронного гетьмана Станіслава Жолкевського реєстровці змушені були поступитися. Сейм

підтвердив комісарську ухвалу і рекомендував козакам дотримуватися її, але про платню за службу у постанові навіть не згадувалося. Тому й не випадково, що козаки не зважали на рішення сейму, і вже навесні 1615 р. козацькі чайки підійшли до Стамбула. Морські експедиції на чолі з Петром Сагайдачним викликали занепокоєння при султанському дворі, а також впливали на зростання козацьких лав. У королівській інструкції від 20 січня 1616 р. наведено загальну чисельність козаків-до 40 тис. [58,с.168]. Там само йшлося про продовження «козацького свавілля», яке не припинили комісії та сеймові ухвали.

Восени 1617р. король доручив Станіславу Жолкевському створити реєстровий полк через ускладнення зовнішньополітичної ситуації.З-під Вільшани коронний гетьман надіслав козакам проект угоди, що містила вимогу очистити козацькі лави від тих, хто прибув на Запорожжя в останні три роки забороняла походи на турецькі володіння. Користувалися козацькими правами і отримували плату за службу лише 1 тис. чоловік. Основні пункти Вільшанської угоди повторювали угоди 1614 р. Заперечення козаків викликав лише артикуляційного проекту про призначення старшого Війська Запорозького. Ті, хто перебував на державній службі, бажали обрати ватажка зі свого середовища шляхом голосування, якого б лише затвердив король. Гетьман Петро Сагайдачний від імені всього війська запевнив уряд Речі Посполитої в лояльності козаків, а також просив підтвердити права і привілеї[28, с.49].

Проведення жорсткої політики щодо запорожців цього разу була неможливою через потребу військової сили для допомоги королеві Владиславу. Претендуючи на московську корону, він опинився у скрутному становищі під Вязьмою. Саме через це настанови Сигізмунда III у козацьких справах мали компромісний характер. У його універсалі містилася настанова якомога швидше упорядкувати реєстр для виконання козаками служби. Для короля важливим також було бачити на посаді старшого людину, насамперед

лояльну до уряду, яка б мала оперативно виступати на допомогу коронному війську і придушувати прояви «свавілля» в Україні.

Вільшанську угоду не було затверджено черговим вальним сеймом. Уряд виділив лише 6 тис. злотих на плату за службу і заборонив втручання у справи сусідніх держав. Одночасно для мобілізації козацького війська в Україну призначалося 20 тис. злотих. Остаточне вирішення питання про реєстр було відкладено на майбутнє [63, с. 51].

Улітку 1618 р. понад 20 тис. козаків «вибраного війська» вирушили у похід до Москви на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним і 28 липня об'єдналися з королевичем. Козаки захопили багато російських міст, а 1 жовтня взяли участь у штурмі столичного кремля. Здобути добре укріплену фортецю не вдалося, однак царський уряд став податливішим до переговорів. Таким чином, з допомогою козацтва Річ Посполита підписала 1 грудня 1618 р. з Московською державою вигідне для себе Деулінське перемир'я. Москва втратила Смоленщину, Стародубщину і Чернігово-Сіверщину. Королівська грамота від 23 липня наступного року свідчила, що Сигізмунд III залишився задоволений діями козаків, за що висловлював подяку Петру Сагайдачному, але нагадувала, що старший реєстру має забороняти запорожцям ходити на море і карати «свавільних». Однак через два місяці король видав черговий універсал, в якому пояснював причину непослуху запорожців і призначав нову комісію для упорядкування відносин з козаками.

Королівські, які прибули на Роставицю у супроводі коронного війська, пропонували покласти в основу нової домовленості з реєстровими проект попередньої, проте під час переговорів змушені були поступитися. До реєстру вписали вже 3 тис. козаків, місця проживання яких обмежувалися королівщинами. Всі, хто залишався в панських маєтках, підлягали присуду свого господаря. Козацькі човни на Січі знищувалися під контролем реєстрових, а про морські експедиції запорожці мали заздалегідь попереджати.

28 вересня 1618 р. під Звенигород до польського командування прибули посланці від гетьмана Петра Сагайдачного. Було ухвалено об'єднання з його силами в районі с. Тушино, поблизу Москви. Появі війська запорожців на території Московської держави передували певні політичні та воєнні події. Напередодні вального сейму 1616 р., що ухвалив рішення про створення найманої армії, з якою королевич повинен був рушити в Московське царство по обіцяну йому ще 1610 р. московськими боярами царську корону, сейм передав запорожцям пропозицію взяти участь у майбутній Польсько-Московській війні. Вальний сейм ухвалив виділити для заохочення козаків 20 тис. злотих [46, с.121].

Першою значною бойовою операцією за участю запорожців стала спроба захопити Путивль під час його двотижневої облоги в середині січня 1617 р. військом під командуванням одного з представників роду Вишневецьких -Юрія Михайловича. У другій половині січня - на початку лютого 1617 р. запорожці самостійно здобули та певний час утримували Оскол. Невдовзі п'ятитисячнекозацькевійсько спробувало оволодіти Вороніжем. Однак до початку березня 1617 р. московським силам вдалося витіснити запорожців за кордон своєї держави.

Вочевидь, наприкінці 1616 р. або в перші місяці 1617 р. гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний втратив булаву, поступившись владою Дмитру Барабашу. Новий гетьман не поспішав рушати в Московську державу разом із королевичем, оскільки козакам вже надали пропозицію від московського царя Михайла Федоровича стати до нього на військову службу. На початку серпня 1617р. козацька рада в Черкасах ухвалила утриматися від участі в московському поході Владислава Ваза [46, с.130].

Наприкінці жовтня 1617 р. під час переговорів щодо укладення Вільшанської угоди до влади у Війську Запорозькому знову прийшов Петро Сагайдачний. Згодом переговори козаків про військову допомогу королевичу

було поновлено. У березні 1618 р. із Владиславом Ваза узгоджено чисельність потрібних йому запорозьких сил - 20 тис. осіб. У червні 1618 р. над річкою Рось козаки двічі збирали ради, присвячені майбутньому бойовому походу. Окрім військово-організаційних питань, на них розглянули політичні - перед польською владою висунули вимогу гарантувати захист козацьких родин та господарств від утисків місцевих старост, а також припинити наступ уніатів на православну церкву та забезпечити запорожцям свободне віросповідання. Сформоване на війну козацьке військо було поділене на 6 полків і мало 17 гармат.

Козацьке військо під проводом Петра Сагайдачного виступило в бойовий похід із берегів Росі в червні 1618 р. Вже 8 липня запорожці несподіваним ударом оволоділи Лівнами. 16 липня козаки підійшли під Єлець, а 27 липня вони здобули Єлецький острог, мешканці міста змушені були здатися. Наприкінці липня - на початку серпня 1618 р. з-під Єльця виступили в бойовий рейд близько 10 тис. козаків на чолі з полковником Михайлом Дорошенком, дідом Петра Дорошенка, й оволоділи Лебедяном, Данковом, Скопином і Рязьськом. У серпні 1618 р. вони вдалися до штурму Переяславля-Рязанського та спалили його посад. Цим козакам не вдалося здобути Пронськ, однак під їхніми ударами впали Песочня, Сапужок та Шацьк. У тому ж місяці Михайло Дорошенко повернувся до війська Петра Сагайдачного.

На той час було встановлено контроль запорожців над Воронежським уїздом. 27 серпня 1618 р. розпочався штурм Михайлова. Аби не втягуватися в довготривалу облогу, гетьман Сагайдачний 7 вересня 1618 р. відійшов від цього міста. Він відправив у рейд по глибоких тилах противника близько двохтисячний кінний підрозділ полковника Федіра Бориспольця, який, зокрема, захопив Касимов, Романов та деякі інші міста.

Тим часом 16 вересня 1618 р. Петро Сагайдачний повів частину свого війська з-під взятого козаками в облогу Зарайська до гирла р.Остер.

Деморалізовані московські сили на чолі з польовим воєводою Волконським не змогли завадити переправі запорожців через Оку (притока Волги). 17 вересня вони вже були на лівому березі цієї ріки, що відкрило їм дорогу на Москву. Запорожці стали табором над р. Москва (притока Оки) під Черкізово. Козацькі загони блокували комунікації, що зв'язували Москву з іншими територіями держави. Наприкінці вересня 1618р. 700 запорожців на чолі з полковником Міневським рушили в Туголеску волость Владимирського уїзду, однак зазнали там втрат у боях. Через пильність мешканців Коломни це місто вистояло під час нічного нападу на нього сил запорозького полковника Федіра Пирського [46, с.154].

6 жовтня 1618 р. запорозькі полки під командуванням рушили Каширською дорогою до Москви. Під Донським монастирем козаки відкинули московських ратників, які спробували їх зупинити. 8 жовтня відбулася урочиста зустріч запорожців із Владиславом Ваза під Тушино. Польсько-литовське командування, яке не мало важких облогових гармат, розробило план штурму Москви (її гарнізон налічував понад 11 тис. осіб). Успіх цього плану залежав, насамперед, від того, чи вдасться висадити петардами ворота міста. Ян Ходкевич відвів козакам другорядну роль у штурмі царської столиці. Серед іншого, 5 тисячам із них належало лише імітувати атаку, аби ввести противника в оману. 10 тис. запорожців мали стояти в резерві під час штурму Арбатських воріт. Яну Ходкевичу стало відомо, що росіяни дізналися від перебіжчиків про важливі деталі плану штурму Москви, однак він таки розпочав його у ніч із 10 на 11 жовтня 1618 р. (бойові дії точилися від третьої години ночі до світанку). Оскільки ж захисники були попереджені про напад, то учасники штурму не досягли своїх цілей. Ідеться, зокрема, про запорожців, одні з яких демонстративно атакували укріплення острогу за Москвою-рікою, а інші діяли в районі оборонних споруд -Петровських, Чертольських та Арбатських воріт. Так

само безрезультатними були атакуючі зусилля польсько-литовських сил, яким не вдалося підірвати Арбатські та Тверські ворота.

Після цього штурму запорозькі підрозділи почали пустошити московські землі, зокрема північні. 5 листопада 1618 р. польсько-литовське командування повело свої сили з-під Москви до Троїце-Сергієвого монастиря, однак здобути його не змогло. У ніч із 3 на 4 грудня козаки напали на Калугу і захопили її посад, але припинили облогу Калузької цитаделі після підписання Деулінського перемир'я, згідно з яким Річ Посполита помітно розширила свої східні території. Це стало можливим саме завдяки вступу в Польсько-московську війну козаків Війська Запорозького, які своїми енергійними та ефективними діями змінили баланс сил на користь збройних сил Речі Посполитої. 1 січня 1619 р. запорожці виступили з-під Калуги додому. Кілька сотень козаків, які сформували окремий полк та обрали полковником Ждана Коншу, залишилися в Московській державі і стали на царську службу[46, с.440].

Таким чином, легітимація козацтва як окремої групи українського суспільства безпосередньо пов'язана зі створенням списків, або ж реєстрів, за якими визначалася винагорода за службу. В Україні специфіка такої служби полягала у поступовій трансформації козацьких загонів від вояків-найманців до особливої категорії людей, яким надавалися суспільні права та привілеї. В умовах іноземного панування цей процес тривав не одне десятиріччя.

Втім, залучення козаків на державну службу сприяло виробленню правових основ функціонування козацтва. «Козацькі вольності» набули чітких рис, наповнилися конкретним змістом: звільнилися від податків та повинностей, крім військової служби, зайняли особливе адміністративне підпорядкування та судочинство, отримали свободу вибору місця проживання та заняття промислами, мали право на землеволодіння.

Розділ 4.

КОЗАЦЬКА АРМІЯ ЧАСІВ ХОТИНСЬКОЇ 1620-1621 рр. ТА НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ПРОВОДОМ ГЕТЬМАНА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

4.1. Участь українського козацького війська та реєстру в Хотинській війні 1620-1621 рр.

На 1620 р., в Україні козацтво як військово-соціальний стан суспільства був вже не тільки сформований, а й легітимізований, щоправда, стосовно лише тільки реєстрової його частини. Втім, потенціал запорозького козацтва, на той час вже був не малий і питання стояло лише тільки в можливості його реального прояву. Такою можливістю і стала відома Хотинська війна 1620-1621 рр.

Після поразки коронного війська Станіслава Жолкевського під Цецорою у 1620 р. та його загибелі уряд Речі Посполитої знову мав намір розширити козацький реєстр. У проекті організації оборони, винесеному на засідання сейму в листопаді того ж року, фігурувала цифра 20 тис. козаків з річною платою в 100 тис. злотих. Щоб узгодити такі умови служби, напередодні відкриття сейму король направив до козаків свого посланця. Разом із тим, аби заохотити запорожців до державної служби, Сигізмунд III прагнув використати посередництво єрусалимського патріарха Феофана, який перебував на той час в Україні. Ознайомившись зі змістом листа короля, патріарх видав спеціальну грамоту до козаків, у якій містився заклик послужити Речі Посполитій, здобути своєму війську славу в боротьбі з Османською імперією.

З 15 по 17 червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва відбувалася козацька рада, на якій вирішувалося питання про участь у поході проти турецької армії. На ній був присутній й новообраний митрополит Іов Борецький. Козацьким гетьманом на той час був Яків Бородавка, діяльність якого непокоїла польських урядовців. Митрополит виступив на раді з великою промовою,

охарактеризувавши становище православ'я в Україні. Після цього Петро Сагайдачний зачитав грамоту патріарха Феофана. На раді козаки погодилися послужити королю, поставивши умову - затвердити на митрополії ієрархів, висвячених Феофаном[39, с. 48].

Загроза, що нависла над Річчю Посполитою, змушувала владу зважати на козацькі прохання. З 20 по 31 липня у Варшаві йшли переговори, під час яких козацьких послів на чолі з Петром Сагайдачним прийняв король. Результати аудієнції невідомі, оскільки письмового рішення козацькі послы не отримали, окрім усних обіцянок задовольнити означені вимоги по завершенні кампанії. На початку серпня Петро Сагайдачний вирушив з Варшави під Хотин. Водночас Сигізмунд III надіслав листа керівникові урядових військ Карлові Ходкевичу, в якому наполягав усунути від гетьманства Якова Бородавку.

На козацькій раді Сагайдачний розповів про обіцянки польського короля задовольнити козацькі прохання і тим самим привернув на свій бік частину присутніх. Тут же рада звинуватила Бородавку в невмілому командуванні, невиправданих втратах людей, нездатності забезпечити військовсімнеобхідним і скинула з гетьманства. Бородавку присудили до смертної кари і пізніше стратили. Вочевидь, козацького гетьмана під Хотином було змінено не без втручання польської сторони. Офіційною ж причиною обрання нового старшого Війська Запорозького визнавалося небажання Бородавки об'єднуватися з коронним військом.

Хотинська війна 1621 р. стала найбільшою в історії Речі Посполитої оборонною військовою операцією. Вона засвідчила перевагу європейської стратегії і тактики ведення війни. Вдалий вибір місця битви, широке застосування земляних укріплень (валів, бастіонів, редутів, ровів) забезпечило захисникам значну перевагу на полі битви. Керівники оборони вміло використали можливості своїх збройних сил. Оскільки в оборонній битві найкраще воює піхота, основний внесок в перемогу зробили козацькі та інші

піхотні підрозділи. Водночас, командування вдало використовувало кінноту, яку тримало як резерв і кидало в небезпечні місця[47, с.54].

Після переможної битви козаки знову надіслали петицію Сигізмунду III. В цьому документі викладено своєрідну програму козацтва, оцінено його місце і роль у житті тогочасного суспільства. Відзначаючи свої заслуги перед державою, козаки відмовлялися продовжувати вести військові дії проти Османської імперії, за що просили зберегти їх «вольності», розширити реєстрове військо, збільшивши платню з 40 до 100 тис. злотих, яка б, до того ж, вчасно виплачувалася. Важливе значення приділялося місцю проживання козаків. Вони прагнули мешкати і користуватися козацькими правами як у королівщинах, так і в панських маєтках. Козаки домагалися вільного найму на службу (з відома короля) до сусідніх християнських монархів. Так до петиції ввійшли вимоги ліквідації унії й легалізації православної церкви в Україні [47, с.251]. Отже, ця програма передбачала визнання урядом Речі Посполитої козацтва як окремої верстви населення із спеціальними правами і привілеями, а також усунення його утисків на означеній території з боку місцевих властей.

Відповідь надійшла досить швидко разом із королівськими комісарами, які прибули для переговорів з козаками на початку листопада 1621 р. Урядові посланці подякували запорожцям за участь у Хотинській кампанії, але гроші пообіцяли виплатити після зведення реєстрового війська до 3 тис. чоловік з 40 тис., які захищали Річ Посполиту від турецької агресії. Всі інші мали повертатися до попередніх господарів. Водночас вводився чіткий облік записаних на королівську службу із вказівкою імені, прізвища, місця постійного проживання і навіть координат розташування будинку. Реєстр підписував старший Війська Запорозького і передавав до коронного скарбу, а звідти копії розсилалися по містах урядникам. Кожний реєстровець присягав на вірність королю Сигізмунду III, його нащадкам і Речі Посполитій. Місця козацьких

уходів і ловів узгоджувалися зі старостами. Урядовці запевняли також про недопущення релігійних утисків щодо козаків, залишивши без відповіді питання про унію. Отже, фактично козацькі військові заслуги перед державою не були оцінені. Навпаки, комісари намагалися зберегти реєстр у попередніх рамках і закріпити за козаками, котрі перебували на королівській службі, поліційні функції. Тому в наступні роки спостерігалось помітне напруження у відносинах реєстровців з урядом. Козацькі посольства до Варшави були безрезультатними, а їх загони, розташовані в Київському воєводстві, завдавали чимало клопоту місцевій шляхті та урядовцям. Фактично козаки підпорядковувалися лише власній адміністрації [39, с.60].

Незначні бойові сутички під Хотином розпочалися 30 серпня, коли 5 тисяч татар захопили під табором Я.-К. Ходкевича кілька десятків коней, а також зарубали і захопили в полон кількох лісовчиків, двоє з яких полягли під табірною брамою. За бойовим сигналом, пострілом із гармати, за межі польсько-литовського табору вийшло військо і вишикувалося до бою. Однак татари бою не прийняли і поспішно відступили. 2 вересня у першій половині дня хотинські оборонці побачили турків. Це були авангардні підрозділи армії Османа II. Решта ж його солдатів ще були позаду, розтягнувшись у похідних колонах на теренах Молдавії - аби зібрати їх до купи, потрібен був не один перехід. Приступаючи до бойових дій під Хотином Осман II, який прагнув здобути славу великого полководця і був доволі імпульсивною особою, проявив, усе ж, розважливість. Він не став одразу штурмувати досить добре підготовлені до оборони позиції польсько-литовського війська. Султан вирішив спочатку навальним ударом знести запорозький табір, що стояв на його шляху. Аджетурецькі шпигуни вказували на цей табір як на першочергову ціль для атаки османської армії, оскільки козаки ще не встигли добре укріпити свої позиції.

Осман II не став чекати, коли завершиться облаштування власного табору. Тобто, щойно підійшовши до противника, бойові турецькі частини з ходу розпочали атаку запорозького табору, тоді як допоміжні підрозділи у надзвичайно швидкому темпі розбили намети на домінуючих пагорбах, розташованих на хотинських околицях. Султан кинув проти козаків відбірні підрозділи, у тому числі яничарів. Однак ця перша під час Хотинської битви атака турків виявилася невдалою. Потужні залпи козацьких мушкетів та гармат швидко остудили бойовий запал противника. Утім, не зважаючи на втрати, турецькі воєначальники продовжували гнати своїх солдатів уперед проти запорожців. Осман II під страхом смерті наказав їм розгромити противника. Він оголосив усім, що до здобуття перемоги над запорожцями нічого не їстиме. Султан вирішив випробувати себе голодом, аби мати добрий апетит під час святкового бенкету, який він розраховував влаштувати у захопленому таборі противника.

По закінченні штурмів запорозького табору стало зрозуміло, що султанський план переможної блискавичної битви легко здійснити не вдасться. Втрати турків були доволі відчутні - загинули кілька сотень солдатів, багато вояків дістали поранення. За іншими, вочевидь помітно перебільшеними даними деяких щоденників Хотинської війни, 2 вересня на полі бою нарахували 4 тисячі убитих турків. Втрат зазнали також хотинські оборонці. Загалом цього дня поляки та литовці, атакуючи запорожців порівняно з турками мали на порядок нижчі втрати у живій силі, що становили кілька десятків убитих та полонених. Звісно, що були також поранені, однак точна їхня кількість невідома.

3 вересня турецьке командування розпочало спочатку наступ на польсько-литовський табір, насамперед в районі хотинської церкви, де позиції оборонців були укріплені чи не найслабкші. Однак, зіткнувшись на цьому напрямку із сильним опором, вони припинили масштабні бойові дії, перейшовши до герців. По цьому розпочався штурм запорозького табору. Отже,

у джерелах є повідомлення про те, що 3 вересня армія Османа II недорахувалася тисячі солдатів, тоді як у запорозькому таборі не було жодних втрат. З опису цього бою, який є в «Історії Хотинської війни» Я. Собеського, напрашується висновок про особливу значущість для козацького війська блискучої тактики оборонного бою, яку застосував П. Сагайдачний. Отже, аби відбити турецький штурм, запорозький полководець сконцентрував свої сили на флангах, оголивши оборонну лінію по центру. Завдяки цьому маневру опустілі запорозькі позиції прийняли на себе шквал гарматного та рушничного вогню противника. Після наближення турків до козацького табору, запорожці, сконцентровані на правому і лівому крилі свого війська, потужно контратакували противника, ліквідуючи його прицільними пострілами з ручної вогнепальної зброї. Турки не витримали і відкотилися до свого табору [47, с.87].

Після безперервних боїв 2-4 вересня, які принесли Осману II суцільне розчарування, він вирішив узяти перепочинок, що розтягнувся на два дні. По цьому турецькі штурми відбувалися через день аж до 11 вересня. Потім настала перерва протягом трьох днів і лише 15 вересня султанські сили знову пішли на штурм позицій противника. Однак Осман II вочевидь покладав великі надії на методичну облогу як війська П. Сагайдачного, так і Я.-К. Ходкевича. Його солдати «тихою сапою» пересували свої позиції щораз ближче до запорозьких і польсько-литовських оборонних позицій. Запорожці, а також поляки та литовці використовували затишшя на передовій насамперед для зміцнення своїх оборонних укріплень.

Так було й опівдні 7 вересня, коли на польських позиціях панували спокійна дрімотна тиша. Тим часом турки, під прикриттям кущів, непомітно підкралися до окопів противника. Зробити це їм було не важко не лише завдяки маскуванню на місцевості, а й через те, що вони не зустріли на своєму шляху жодного вартового. Легкість, з якою турецькі вояки оволоділи польськими позиціями і змусили жовнірів утікати, неабияк надихнула турецьке

командування. Воно знову кинуло свої підрозділи (за деякими даними, 16 тисяч вояків, за іншими - 20 тисяч) на цю ділянку польсько-литовського табору. Паралельно було завдано удару, що відвертає увагу, по польських позиціях у районі хотинської церкви. Однак турки пізно спохватилися зі своїм новим наступом, адже фактор раптовості, аз ним і шанс на швидку перемогу, було втрачено. Я.К. Ходкевич, попри свій поважний вік та хворобу, сів на коня й організував відбиття турецьких атак. 8 та 9 вересня активних дій не було, окрім рідких нападів татар.

Увечері 10 вересня у головнокомандувача Я.К. Ходкевича відбулася воєнна нарада. Причиною її скликання стало насамперед тяжке становище захисників польсько-литовського табору. Армія литовського гетьмана танула на очах, причому не так від зброї противника, як від того, що її ряди косили пошесні хвороби, а найголовніше - дезертирство. Жовніри, які були невдоволені недоїданнями платнею, а також пригнічені перспективою загубити здоров'я та життя в обложеному таборі, масово утікали із нього. Напередодні згаданої наради відбулася колотня у запорозькому таборі. Притиснуті голодом та нестатками козаки хотіли піти з-під Хотина. На воєнній нараді у Я.-К. Ходкевича лунали заклики, спрямовані до вищого польсько-литовського командування, покласти край безініціативності та млявості. Таке гостре спрямування цієї наради задав П. Сагайдачний, який своїм авторитетом зумів переконати присутніх, що для хотинських обложених порятунком є їхні активні наступальні дії проти ворога, який мав перевагу у живій силі. Причому ці наступальні дії мали базуватися на факторі раптовості. Запорозького гетьмана підтримали у тому, що найнагальнішим завданням запорозько-польсько-литовської армії мусить стати широкомасштабна нічна атака на турецький табір. Вирішено було здійснити її у ніч із суботи на неділю, тобто з 11 на 12 вересня.

Тим часом наступного по військовій нараді дня, 11 вересня, події під Хотином відбувалися за вже ustalеним сценарієм. Турецьке командування

повторилосвою стару тактичну комбінацію. Опівдні 11 вересня турецька армія розпочала штурм запорозького табору. Перед цим вояки Османа II перетягнули через новозбудований міст чотири(за іншими даними - п'ять або шість) гармат на протилежний берег Дністра. Штурм запорозького табору, який уперше від початку бойових дій під Хотином підтримали турецькі гармаші з-за Дністра, був дуже запеклий. У ньому, зокрема, взяли участь яничари разом із розташованими напроти козацьких позицій підрозділами. Однак під вечір їхні атаки видихнулися і вони змушені були відступити.

Наступні активні бойові дії розпочалися лише 15 вересня. Армія Османа II розпочала штурм близько опівдня з артилерійської підготовки. По цьому турецькі підрозділи з різних боків рушили на польсько-литовські позиції. Утім, їхній головний удар припав на праве крило оборони польсько-литовського війська. Однак польсько-литовське командування вчасно зорієнтувалося і кинуло резерви у місце прориву своєї оборони. У бій вступили навіть пахолки. Врешті-решт ворог почав відкочуватися назад. Осман II знову був гірко розчарований результатами боїв 15 вересня під Хотином, адже його армія продемонструвала своє безсилля у наступальній операції проти противника.

Після невдалого наступу турків 15 вересня під Хотином нових масштабних штурмів із широким залученням до них підрозділів султанської армії не було аж до 25 вересня. Останній під час Хотинської війни великий, власне генеральний, турецький штурм відбувся 28 вересня. Це однозначно свідчило про те, що Хотинська битва вступила у новий, порівняно з попереднім часом, період свого розвитку. Ставало очевидним, що турецьке командування вже не могло підтримувати той високий атакуючий темп бойових дій, який раніше демонструвала армія Османа II. Хоча події на полях Хотинської битви після 15 вересня підтвердили різке зростання часових проміжків між проведенням турецьких штурмів, однак турецька армія все ще була спроможна підтримувати облогові зусилля у розрахунку на остаточне виснаження свого

противника. Із такою зміною обстановки на хотинських фронтах значно зросло значення козацької тактики активної оборони, яка почала визначати характер бойових дій, які вели воюючі сторони під Хотином.

16 вересня з настанням ночі 1300 запорожців та 300 гайдуків польської та угорської піхоти переправилися на лівий берег Дністра і напали на турецький підрозділ, що охороняв міст, та повністю його розгромили. Під час цієї нічної атаки загинули двоє іменитих пашів, а третій потрапив у полон. Учасники зазначеної нічної виправи захопили багату здобич і майже без втрат повернулися до свого табору.

У ніч із 21 на 22 вересня вирушивши на бойове завдання, козаки діяли за певною відпрацьованою у їхньому війську тактичною схемою нічних нападів. Отже, вони пішли на операцію так званій першій сон, що припадав на час від заходу сонця до опівночі. Запорожці несподівано вдарили на ворога близько 23 години, коли увесь турецький табір міцно спав. Вони атакували по широкому фронту підрозділи Г'усейна-паші, Черкеса-паші та Тоганджи-паші. Заскочені зненацька у наметах турки не могли чинити організованого опору. Фактично козаки залишили ворожий табір без вищого командування а також нанесли тяжкі втрати в живій силі. Щонайменше вони становили тисячу осіб убитими.

23 вересня з настанням темряви дві тисячі козак переправилися на лівий берег Дністра. Козаки несподівано навально вдарили на ворога. Багато турків загинули в наметах, так і не прокинувшись. Розбуджені ж шумом та підступним панічним страхом вояки кинулися утікати до свого мосту сподіваючись знайти там порятунок. Однак його в'їзну браму було зачинено. Охорона мосту відкрила вогонь по утікачах, гадаючи, що це ворог. Опинившись між двома вогнями, турецькі вояки почали кидатися у холодну дністровську воду, де на них чекала неминуча смерть. Тим часом не було кому організувати оборону турецького табору. Запорожці знову обезглавили його військовий

провід, адже їхні цілеспрямовані удари досягли своєї мети: було вбито двох пашів.

Турецьке командування, попри великі втрати своєї армії, деморалізацію вояків, проблеми з їх продовольчим постачанням не втрачало надію переможно завершити бої під Хотином. Турки поспішали, оскільки їх вочевидь лякала перспектива затягнення війни до глибокої осені, не кажучи вже до зими. Дотого ж, вони напевно не мали великого бажання зустрітися із силами посполитого рушення, яке поволі наближалося до місця Хотинської битви. Увечері запорозькі козаки здійснили успішну вилазку проти ворога. Півтори сотні запорожців подалися далеко за межі свого табору і над Прутом напали на турків, які там пасли худобу. Розгромивши противника, козаки з великою чередою худоби, а також п'ятьма захопленими під час бою наметами повернулися до свого табору. Невдало проведений 25 вересня турецький штурм не виправдав сподівання його організаторів на те, що настав момент критичного знесилення запорозько-польсько-литовської армії.

Турецьке командування спробувало кардинально змінити ситуацію під Хотином на свою користь 28 вересня. Цього дня турки провели генеральний штурм позицій хотинських оборонців, вклавши у нього усі свої сили. Головний удар турків був спрямований на лівий, південний фланг оборони противника. На запорожців наступали сіпагі і, очевидно, деякі яничарські підрозділи. Їх підтримували вогнем лівобережні турецькі батареї. Однак турки не змогли прорвати козацьку оборону. Під час запеклого бою запорожці відкинули нападників від своїх позицій. Після полудня великі сили яничарів пішли на приступ табору лісовчиків. Лісовчики чи не одразу після початку турецького наступу опинилися у критичній ситуації. Їхнє становище ускладнювало те, що вони погано окопалися з того боку, де раніше був запорозький табір. 28 вересня турецьке командування не обмежилося запеклими штурмами запорожців та лісовчиків. Значні сили воно кинуло проти польсько-

литовського готабору, що був атакований із кількох сторін. Але атака все ж таки була відбита [39, с.184].

Таким чином, саме під час Хотинської війни 1620-1621 р., українське козацтво постало перед владою Речі Посполитої та її турецько-татарським супротивником, як вкрай потужна і масова військова сила – військо формування абсолютно універсального характеру. Козаки, як реєстрові так і низові наочно показали свою здатність виступити чи не ключовою силою оборони неспокійних південно-східних кордонів Речі Посполитої. Більше того, саме під час Хотинської війни, українське козацтво досягло максимальної своєї чисельності, яка повністю відповідала нагальним потребам саме прикордонної служби на турецько-татарському кордоні. Відповідно з цим, запорозьке козацтво відверто розраховувало на повне і остаточне закріплення за усім козацтвом саме реєстрового статусу. Втім, цього як раз і не відбулося.

4.2. Українське козацтво і козацький реєстр у 1622-1648 рр.

Під час чергової ради у 1622 р. на Росаві під Кагарликом без узгодження з польськими властями замість Петра Сагайдачного старшим реєстру козаки обрали Оліфера Голуба.

З перших днів гетьманування Оліфер Голуб заявив про себе, як про яскраво вираженого послідовника П. Сагайдачного. Він досить мудро оцінював співвідношення сил, що склалося на той час між Польщею і козацтвом. У червні козаки спромоглися спорядити флот майже зі ста чайок і рушили до Кафи. В морському бою флот козаків розгромив турецький флот, підвів свої чайки під місто й, узявши його в облогу, обстріляв з гармат.

Затримка платні за службу загрожувала подальшим козацькими походами проти османів, чого остерігалися в Варшаві. Не випадково на сеймі 1623 р. окремі урядовці пропонували віднайти потрібні кошти і навіть збільшити козацький реєстр до 5 тисяч. Зі свого боку, козаки надіслали петицію, подібну

до підготовленої після Хотинської битви. На першому місці стояло конфесійне питання із «заспокоєння грецької віри». Однак Сигізмунд III цього разу рішуче відмовив домаганням запорожців, пообіцявши згодом вислати нову комісію. Королівське рішення підтримали представники козацької старшини, які уникали конфлікту з урядом. Вочевидь, цим пояснюється і зміна старшого реєстру - ним став полковник Війська Запорозького Михайло Дорошенко, що мав авторитет як серед козаків, так і в польських урядових колах [59, с.120].

Пославши коронне військо на Подніпров'я восени 1625 р., Сигізмунд III зробив ще одну спробу приборкати козаків. Після кількох жорстоких битв в урочищі Ведмежі Лози між королівськими комісарами і козаками було підписано так звану Куруківську угоду, згідно з якою на державну службу брали 6 тис. козаків. Вони мали проживати у королівщинах і збиратися для допомоги кварцяному війську в разі потреби.

Провести відбір до нового реєстру виявилось нелегкою справою, адже козаків налічувалося понад 40 тис. Лише через два місяці було сформовано шість полків за територіальним принципом: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Черкаський, Чигиринський, Переяславський. Однак українське козацтво залишилося незадоволеним умовами Куруківської угоди. У січні 1626 р. Михайло Дорошенко відправив послів до коронного гетьмана Станіслава Конецпольського. Доповідаючи про сформування реєстру, він звернув увагу на прикrostі й незгоди, яких зазнавало Військо Запорозьке. Михайло Дорошенко просив підвищити козакам платню грошима і сукном, дозволити розквартирувати артилерію ближче до південного прикордоння, а також скаржився на утиски шляхти, яка виганяла козаків зі своїх маєтностей.

Разом із тим під різноманітними приводами уряд відмовлявся задовольнити прохання козаків, тому не випадково невдалою виявилася спроба комісара в козацьких справах Томаша Шклінського завербувати на війну зі Швецією двотисячний загін, крім реєстрових. У листі гетьмана Михайла Дорошенка до

Томаша Шклінського, надісланому 18 лютого 1627 р. з Канева, зазначалося: «Не можемо того зрозуміти, звідки б узяти ті дві тисячі найліпших чи з них відлучених від нас, що своїми панами, у яких вони в підданстві, так часто пошарпані і понищені, що ледве з душами лишилися; бо тих, що лишилися на службі королівській, шкода до цього залучати, є для нас і тут досить роботи з ворогом святого Христа і то вже тяжко видолати, бо не маємо з чим. Мали ми надію, що король його милості ласкою своєю і додатком за утрати наші зводить нагородити наші теперішні криваві заслуги (про які йому добре відомо), але ніякої ласки ми не дістали, навіть шматка хліба не дістали, щоб по тих трудах і працях з'їсти могли, і що вбогий чоловік мав, то проїсти мусів, а щоб чим тіло покрити, про те й не згадувати, зовсім нас 2 голод і холод присіли» [58, с. 224]. Зі змісту листа можна зрозуміти, що становище реєстровців залишалось складним.

Михайло Дорошенко, зібравши козацьку раду в Каневі, відмовив королівському посланцеві у направленні реєстровців па війну зі Швецією. Натомість він відрядив до короля посольство з проханням збільшити реєстр до 10 тис. козаків. У зв'язку з кількісним зростанням козацтва характерним явищем стали його вимоги до уряду визнати козацькі права за тими, хто з різних причин опинився поза межами реєстру і яких шляхта намагалася покріпачити. В окремих випадках козаки намагалися здобути права і привілеї навіть з допомогою зброї. Про позитивний результат таких спроб свідчать статті Переяславської угоди 1630 р., зокрема, збільшення реєстрового війська на 2 тисячі козаків. Цьому сприяв, безперечно, вплив терміну дії Деулінського перемир'я Речі Посполитої з Московською державою. Вже наступного року король надіслав до Канева старшому реєстру Івану Кулазі нові клейноди і наказ записувати всіх, хто бажає, до козацького війська. У петиції козацького посольства на конвокаційний сейм висловлювалася надія, що після обрання нового короля козаки стануть повноправними членами суспільства. Наприкінці

1632р. з українського козацтва знову формуються значні воєнні контингенти для війни з Московією[28, с.136].

Однак смерть короля Сигізмунда у квітні 1632 р. призупинила військові приготування. Під час безкоролів'я Москва розпочала вже воєнну акцію в Смоленщині та в Сіверщині. Російські воєводи нападали на Батурин, Ромен, Іван-городище, Борзну, Мену, Миргород. Новий король ВладиславIV поспішав та дати відсіч Московії. Заплановано було розпочати дії на Сіверщині зусиллями місцевого козацтва, щоб відтягнути московські війська. У листопаді 1632 р. сенат уповноважив Владислава взяти на службу певну кількість козаків і доручив підскарбію виплатити козакам для заохочення 20 тис. злотих. Через кілька днів король наказував козакам бути готовими для участі у московській війні.

Аж до 1633 р. козаки ніде на московському пограниччі не з'являлися. Через це й через розрахунок на промосковську агітацію серед козаків, Москва наказувала своїм військам не зачіпати українського пограниччя, розраховуючи на те, що козаки будуть прихильно нейтральні до Москви або й узагалі перейдуть на її бік. Однак ці сподівання не справдилися, і козаки взяли дуже активну участь у польсько-московській війні на боці Речі Посполитої.

В лютому 1633 р. 30 тис. козаків перейшли Дніпро та вирушили далі на Північ. Навесні було кілька спроб здобути Путивль, але безуспішно і з великими втратами. Урешті після успішних дій польсько-козацького війська, Москва була змушена підписати 4 (24) червня 1634 р. Поляновський договір, який і завершив московсько-польську війну 1632-1634 рр. Земельні здобутки затверджено за Польщею, але за це Владислав зрікався титулу московського царя і обіцяв повернути соборну грамоту, якою його було обрано царем. Сторони дійшли думки, що царський титул "всєя Руси" не стосується руських земель Речі Посполитої[21, с.144].

Після завершення війни варшавський сейм прийняв нову постанову про козацтво у 1635 р. Як і в попередніх конституціях, місцева адміністрація зобов'язувалася запобігати втечам на Запоріжжя. Під загрозою позбавлення всіх прав і привілеїв козакам наказувалося не давати приводу для порушення миру з Туреччиною. Також була подана пропозиція на вальний сейм про щорічне призначення замість старшого реєстру королівського комісара, який би стримував козацьке військо від бунтів. Полковники та осавули також мали бути зі шляхти, досвідчені в рицарському ремеслі. Вищий законодавчий орган держави врахував побажання коронного гетьмана і в березні 1638 р. прийняв постанову під назвою «Ординація Війська Запорозького реєстрового, яке перебуває на службі Речі Посполитої», чим ліквідовувалися привілеї реєстровців. Скасовувалися на «вічні часи всі їх давні юрисдикції, прерогативи, прибутки та інші блага, якими вони користувалися в нагороду за послуги, надані нашим предкам, і яких нині позбавляються внаслідок свого бунту». На посаду старшого Війська Запорозького назавжди заборонялося обирати людину з козацького середовища. Замість нього призначався за рекомендацією гетьманів коронного і польного королівський комісар, затверджений на вальному сеймі. Він мав принести присягу за спеціальною формою і потім підтримувати порядок у війську. Інші старшини реєстру, до полковників включно, мали бути лише шляхтичами. Сотники й отамани обиралися із козаків заслужених і відданих Речі Посполитій. Резиденцією комісара визначався Трахтемирів, а полковники мали проживати в своїх полках і не виїжджати нікуди без дозволу коронного гетьмана.

Суворо регламентувалася і діяльність реєстрових козаків. Для проживання і володіння нерухомим майном козакам відводилися лише прикордонні міста, де їх присутність була необхідна для захисту від татарських набігів. Таємні статті «Ординації», які у вигляді інструкцій надійшли в Україну, передбачали створення особливого загону при королівському комісарі, реєстру з підвищеною

платнею. Його завданням було попередження «свавілля». Отже, «Ординація» мала перетворити Військо Запорозьке на слухняний військовий контингент для виконання поліційних функцій в Україні та оборони південного порубіжжя Речі Посполитої. Про хиткість урядових задумів свідчить навіть той факт, що через продовження козацького повстання не було можливості втілити постанову в життя протягом майже року. Остаточну угоду між реєстровими та урядом затвердила лише заключна комісія на Масловому Ставу 4 грудня 1638 р.

Наступний період, аж до 1648 р., витлумачений польською історіографією як «ера повернення миру в Україну», або ж «десятиріччя золотого спокою», не змінив статусу реєстрового козацтва.

4.3. Створення козацької армії в перших кампаніях Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

На початок Національно-визвольної війни, українське козацтво підійшло усталеною військово-становою спільнотою, яка в межах Речі Посполитої була легітимізована і по суті розглядалася її військово-політичним керівництвом, як своєрідна (а тому унікальна в світовій історії) напіврегулярна частина її збройних сил. Такий не до кінця визначений військовий й політичний статус запорозького козацтва, увійшов у протиріччя з остаточно виробленими формами структурної організації, системи керівництва й підпорядкування й суспільним статусом, яке в цілому запорозьке козацтво займало в структурі як Речі Посполитої в цілому так і в суспільстві України конкретно.

З морально-суспільної точки зору, запорозьке козацтво було станом, що користувався шаною в суспільстві і на яке широкі верстви українського народу покладали свої найбільш відверті й радикальні надії. З точки зору військово-мобілізаційної, українське козацтво, не дивлячись на в цілому компактну систему розселення, мало достатньо широке поширення (арифметичне) в межах усієї України. Фактично, це говорило про те, що суспільство України на 1648 р.

було з козацьким духом і сприймало запорозьке козацтво як свого роду верству населення, перехід в який був навіть бажаним в середовищі, як незаможного і закріпаченого селянства, так і відносно благополучного міщанства. Саме тому, не дивлячись на в цілому суспільно-замкнуту структуру запорозького козацтва, в масштабах усієї України в цілому воно мало не аби який, доволі значний мобілізаційний потенціал.

Зі свого боку, сама козацька спільнота була далеко не однорідною. Не дивлячись на твердження радянської історіографії про швидке майнове розділення запорозького козацтва, що по факту мало місце і ці процеси рік від року лише підсилювалися, це не було головною проблемою українського козацтва. Куди більш значущою було розділення українського козацтва в правовому плані на реєстрове та низове [31, с. 16-18].

Перше, відносно не велике за своєю чисельністю, юридично знаходилося на державній (польській) службі і по факту було матеріально благополучним. Юридичне і матеріальне становище війська запорозького низового суттєво в негативному плані відрізнялося від козацтва реєстрового. Як наслідок, пануючою тенденцією низових козаків було їх прагнення перейти у стан козацтва реєстрового. Говорячи ж мовою військовою, де-факто, низове козацтво було реальним і потенціальним резервом козацтва реєстрового.

Втім, перехід низовці у реєстрове козацтво був суттєво ускладнений загальною політичною і фінансовою ситуацією в самій Речі Посполитій. Постійний брак фінансів та нестабільність королівської влади, призводило до того, що вкрай необхідний для збройних сил Речі Посполитої в цілому український козацький компонент, тримався на своєрідному «голодному пайку». Чисельність реєстру була обмеженою і навіть не відповідало нагальним потребам оборони Речі Посполитої. «Рецепт непереможності» вироблений в 70-х рр. XVI ст. Стефаном Баторієм, його нащадками або був забутий, або по різним причинам постійно і суттєво ігнорувався.

Як наслідок, реєстрове козацтво само по собі через це ставало військовою структурою вкрай нестабільною. Через реєстр в різні періоди проходили сотні й тисячі козаків, але далеко не всім вдавалося довгий час постійно перебувати в реєстрі. Однак, навіть коротке перебування козака в реєстровому війську, реально виводило його на іншу суспільну сходику, не тільки в межах Речі Посполитої, України, а й Запорозької Січі в цілому.

До того ж і сам реєстр був далеко не однотайним. Реєстрові козаки перебували не тільки на королівській, а й на магнатській службі. Не дивлячись на різний характер служби королівських і магнатських реєстрових козаків та на абсолютно протилежний фактичний й юридичний статус, в цілому, для українського суспільства й українського козацтва, значення мало саме приналежність козака реєстру як такому [56, с. 213].

Тому доведення реєстру до максимальних цифрових (чисельних) значень, які б задовольняли українське козацтво, напередодні Національно-визвольної війни українського народу, виявилось питанням вкрай для козацтва актуальним. Здебільшого, це стало також і однією з провідних причин початку Хмельниччини.

Таким чином, напередодні Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, на Україні виникли унікальні умови для формування масової армії, основою якої природньо ставала українська козацька спільнота. Вони полягали у наступному:

1. Наявність постійного, на польській службі (королівській чи магнатській) контингенту реєстрових козаків – професійних та універсальних воїнів, що в структурі збройних сил Речі Посполитої, по факту грали в низці аспектів суттєву роль;

2. Наявність чисельної категорії козаків, які раніше мали відношення до реєстру, втім по політичним й економічним причинам самої Речі Посполитої, напередодні буремних подій 1648-1657 рр. залишилися поза офіційних

реєстрових списків. Втім, саме ці козаки, по факту, а не по юридичному статусу продовжували вважали себе приналежними до реєстрового козацького війська (такого погляду на них були і інші верстви українського населення, що в тих умовах було надзвичайно важливим) і мріяли до повернення на офіційну державницьку чи магнатську службу. По суті, саме ця категорія реєстровців чи колишніх реєстровців, фактично була резервом реєстрового козацтва, першої черги;

3. Протиріччя в козацькому середовищі стосовно реєстру що проявлялося у взаєминах між низовим козацтвом та реєстровцями. Його сутність, здебільшого полягала у прагненні низових козаків потрапити у реєстр. Саме тому, низове козацтво, як масова окрема категорія української козацької спільноти по суті виступала реальним і потенційним резервом реєстрового козацтва. Застосовуючи сучасну термінологію – другої черги.

4. Закінчення в середовищі запорозького козацтва формування адекватних викликам часу структурних підрозділів. По суті, вироблена напередодні подій 1648-1657 рр. організація Запорозької Січі та українського козацького війська в цілому виявилась не тільки універсальною, а здатною до інтенсивного і екстенсивного зростання. Тобто, вироблені організаційні форми українського козацтва могли легко поширюватися в межах усєї України, охоплюючи адміністративно не тільки усю територію майбутньої Гетьманщини, а й залучаючи організаційно максимум українського населення;

5. Створення в українському суспільстві по відношенню до запорозького козацтва такого ореолу, який в поглядах більшості міського та сільського населення України, в тому числі (а в деяких випадках і особливо) серед закріпаченого, був бажаним переходом на іншу соціальну сходинку. Тобто, прості селяни й прості міщани, вважали природнім, в разі виникнення відповідних умов, стати козаком. Таким чином, виключно еволюційним

шляхом, на Україні сформувався масовий потенційний резерв козацтва, який з точки зору сучасної термінології слід назвати резервом третьої черги;

6. Вважаючи на універсальний характер українського козацтва як унікальної військової формації та на майже повну відсутність навіть елементарної військової підготовки серед широких верств українського населення, представники якого потенційно готові були влитися до лав запорозького козацтва, останнє, з початком Національно-визвольної війни українського народу, природньо виступало організаторською, направляючою та інструкторською силою.

Всі ці 6 вищезначених факторів й стали підставами для формування з початком Хмельниччини масової української козацько-селянської армії. Причому у вкрай стислі терміни і у дуже високій, на той час якості.

На наш погляд, саме останній факт (твердження наше) стало зовсім неочікувальним і трагічним для поляків (виходячи з їх постійних поразок в кампаніях 1648-1649 рр.). Однак, недооцінка створення збройних сил держави Річ Посполита згідно концепції Стефана Баторія з постійним урахуванням і належним відношенням до козацького (реєстрового) елемента, по суті, знищило вироблений великим польським королем «рецепт непереможності» армії польсько-литовської держави.

Для українців же, саме ці обставини відкрили шлях до формування дійсно масової козацько-селянської армії на чолі з Б. Хмельницьким, ядром котрої стало запорозьке козацтво. І вже з кінця 1648 р. саме ця армія виступає як провідна державостворююча сили.

Спробуємо конспективно проглянути систему формування масової української козацько-селянської армії під час перших кампаній Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, тим більше, що головні принципи її формування ми вже вище окреслили.

Слід зазначити, що на початку Національно-визвольної війни, українське командування намагалося діяти проти поляків відносно не великим контингентом військ – 6-8 тисяч запорожців [45, с.304]. Втім, Б. Хмельницькому відразу ж було зрозуміло про неадекватність в майбутніх діях проти армії Речі Посполитої саме таких сил. Тому, як стверджує лише Є.А. Разін, по селам України ходили перевдягнуті жebraками чи магнатами прихильники Б. Хмельницького, які закликали селян та козаків (чергове підтвердження того, що між двома цими категоріями українського населення був суттєвий, в тому числі й географічний, в плані мешкання поряд в сільській місцевості, зв'язок)

Між тим, на початку кампанії 1648 р., козацьке військо Б. Хмельницького, за словами Є.А. Разіна складалося з «простих холопів» та «тисячі або мало що більше своєвольників козаків черкасів» [45, с.304]. Втім, на Жовті води на початку травня 1648 р., прийшло як раз чисельно вище зазначене військо – близько 5 тисяч козаків (плюс 8 тисяч татарської союзної кінноти Тугайбея)Проти них діяло два загони польської армії (загалом коло 13 тисяч вояків), з яких приблизно 4 тисяч входили у 4 полка реєстровців на польській службі [25, с.198].

Однак останні, з огляду на вкрай нестабільну політику королівської влади у попередні роки, обравши своїм новим гетьманом Філона Джалалія, в повному складі перейшли на бік повсталого й поки що, виключно козацької армії Б. Хмельницького [31, с.26]. Саме з того моменту, реєстрове козацтво почало боротьбу проти коронного війська.

Бойовий досвід та відповідний вишкіл реєстровців став в нагоді Б. Хмельницькому, який з них створив своєрідне ядро власної армії. В результаті, вже через два тижня під Корсунем, у розпорядженні Б. Хмельницького було 15-17 тисячне військо при 26 гарматах (слід думати великих калібрів) [25, с. 251; 45, с.310]. Причому це військо діяло вже спираючись на місцеві загони озброєних селян, фактично по єдиному плану, в результаті чого, полякам був

нанесений нищівний фланговий удар 6 тисячним загоном М. Кривоноса, який по суті навіть не був основними силами Б. Хмельницького. Така координованість дій професійних козацьких загонів, з нещодавно ставшими до служби загонами з місцевих мешканців на чолі з професійними козацькими старшинами, якісно відобразилось і на результатах битви – польське військо було розгромлено, в полон потрапило 8,5 тисяч поляків і в якості трофеїв українська армія захопила усю польську артилерію – 41 гармату [31, с.27-28].

Далі – більше. Вже під Пілявцями 11-13 вересня 1648 р. у розпорядженні Б. Хмельницького була майже 50 тисячна армія, яка включала в себе кілька окремо діючих козацьких загонів (наприклад під командуванням М. Кривоноса, за даними М. Аркаса було від 20 до 30 тисяч [18, с.178]). Враховуючи факт того, що битва ця закінчилася перемогою української зброї і її наочним результатом стало захоплення усього польського артилерійського парку – 80-100 гармат [18, с.183; 45, с. 316], слід зробити висновок про те, що в цій битві, під знаменами Б. Хмельницького діяла повністю мобілізована козацька професійна армія. Однак не уся, а лише її окрема частина, так як вже на осінь, під знаменами великого гетьмана налічувалася 200 тисячна армія, що рухалася на облогу фортеці Замостя [18, с.184].

На початок другої кампанії Національно-визвольної війни українського народу, тобто на весну 1649 р., у розпорядженні Б. Хмельницького вже було військо чисельністю в 30 полків. Разін спростовує польські джерела, які свідчать про 70 тисячне українське військо, стверджуючи про його чисельність в межах 15-20 тисяч козаків та селян [45, с.317]. Між тим, говорячи про подальшу кампанію 1651 р., радянський історик наводить данні про створення б. Хмельницьким 17 полків, у складі від 6 до 21 сотні в кожному [45, с.323]. На наш погляд, саме така чисельність полків, спостерігалася вже на початок як раз кампанії 1649 р. і тому 30 полків в середньому досягли чисельності в 2 тисячі

козаків та селян кожний, з яких як раз 500 мобілізованих козаків і складали його ядро.

А враховуючи те, що згідно Зборівського договору[9; 10], Б. Хмельницький особисто наполягав на збільшення реєстру до 40 тисяч при 10 полках і додатково 20 козацьких полків (по 10 на правому і лівому березі Дніпр – [18, с.189-190], ми можемо припустити, що на кампанію 1649 р., загальна чисельність козаків, які увійшли у склад армії Б. Хмельницького як раз була в 20 тисяч, а вдвічі більша кількість воїнів – ще мінімум 40 тисяч, складала селяни, що вступили до українського війська.

Після Зборова, козацько-селянська армія Б. Хмельницького сягала своєї максимальної цифри в 120 тисяч вояків, з яких 40 тисяч були представники того самого козацького стану, які в тій чи іншій ступені до війни або мали відношення до реєстру, або по формальним ознакам мали право на входження у реєстрове козацьке військо (О. Субтельний про них і зовсім відверто пише – як про регулярне козацьке військо [52, с.120], що на наш погляд є термінологічним перебільшенням). Інші 80 тисяч вояків армії Б. Хмельницького складала прийняті на козацьку службу селяни.

Продовження Національно-визвольної війни перешкодило затвердженню Зборівського договору польським сеймом, а Богдан Хмельницький суттєво змінив політичні орієнтири. В гетьманських деклараціях зникають навіть згадки про службу королю Речі Посполитої [60, с. 146]. Однак навіть і без цього, на кінець 1649 р. в Україні була створена масова козацько-селянська армія, чисельність якої, на сьогодні остаточно встановити не можливо. Не підлягає сумніву лише те, що її чисельність в різні кампанії варіювалася в доволі широких межах (від 40 до 200 тисяч як мінімум), оскільки значні частини цієї армії, на окремих територіях України діяли цілком автономно. Так на Брацлавщині під командуванням Д. Нечая діяв однойменний полк, який налічував 40 тисяч повстанців [31, с. 41]. І стало це можливим, як раз завдяки

тісному союзу українського козацтва та селянства, який виник напередодні Національно-визвольної війни українського народу і практично проявився як раз в її ході. А також, завдяки тому, що система реєстру – як постійної державницької служби, стала особистим поглядом українського козацтва, навіть в ситуації, коли окремі його представники до реєстру як такому жодного відношення не мали.

ВИСНОВКИ

Запорозьке козацтво виявилось унікальною військово-політичною структурою як в Історії України, так і в історії Східної Європи в цілому. Тематика його досліджень, сягає свого початку ще в середині XIX століття, яку розпочали українські історики Російської та Австро-Угорської імперій. Втім, майже до сьогодення цей пласт наукових досліджень абсолютно не втратив своєї ані наукової, ані практичної актуальності. Більше того, в умовах російської агресії проти України, дослідження історії українського козацтва набувають нового сенсу.

Історіографія по обраній нами теми магістерського дослідження вкрай чисельна. Умовно її можна розділити на імперське (з виділенням тут двох підгруп – російської імперської та імперської австро-угорської), радянську та сучасну вітчизняну. Дослідники усіх періодів не завжди були істориками, втім всі вони користувалися в цілому фактично одним пластом джерел, який в доволі компактному вигляді став і основою нашої роботи.

Характерною рисою усіх історіографічних напрямів, є здебільшого однакові наукові, втім часто принципово різні політико-ідеологічні підходи. Особливо це характерно для російської історіографії, як дореволюційної так і сучасної, яка доводить тезу про те, що Запорозьке козацтво не тільки і не стільки українське, скільки російське (загальноросійське) явище.

За майже півтора століття дослідження історії запорозького козацтва, дослідники в принципі прийшли до приблизно однакових поглядів на факти, з ним пов'язані. Особливо, це стосується історії виникнення, еволюції розвитку та організаційно-штатній структури козацького війська України. Однак система приблизно однакових поглядів, фактично гальмує адекватну оцінку українського козацтва, особливо в плані системи його формування та діяльності. Як ми відмічали в історіографічному розділі, до честі українських істориків, слід віднести суттєвий прорив у поглядах на запорозьке козацтво, який почав проявлятися відразу ж після захоплення Росією Криму у 2014 р.

Говорячи про стан формування запорозького козацтва, слід особливо наголосити на тому, що воно по своїй організації протягом XV–XVII століть являла собою абсолютно передову як для збройних сил країн Європи так і Азії військово-політичну структуру. В першу чергу це стосується виробленню українськими козаками передовою на добу раннього модерну організаційно-штатну структуру, універсальність та мобільність якої дозволяла нівелювати вади індивідуальної підготовки козаків, у порівнянні з їх супротивниками, та суттєво зменшувати вади мистецтва полководця різних козацьких керівників. В результаті, в руках талановитого полководця. Універсальна козацька структура завжди грала на перемогу. А от під командуванням посереднього військового начальника, система універсальних козацьких формувань не давала супротивнику навіть розбити, не говорячи вже про остаточне знищення козацьких загонів. Особливо яскраво це проявилось під час Хотинської війни 1620-1621 рр.

Втім, куди важливішим досягненням українського козацтва, став його союз з українським селянством та українськими містами, про що до нас в історіографії майже не йшлося. Прямим проявом цього союзу стало те, що за своєю структурною наповненістю, запорозьке козацтво вперше в світі виявилось структурою, в будь яких ситуаціях здатною до масової мобілізації, чим воно – українське козацтво випередило провідні країни та армії Європи щонайменше на 200 років. Саме розгортання масової козацької армії під час Хотинської війни 1620-1621 рр. та масової козацько-селянської армії під час першого (1648-1649 рр.) періоду Національно-визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького 1648-1657 рр. є яскравим підтвердженням вищезазначеної тези.

Не дивлячись на усе вищезазначене, унікальною специфічною рисою українського козацтва стало його реєстрове військо. Де-юре, воно складалося з козаків, прийнятих в речі посполитій на державницьку (королівську) та магнатську службу шляхом внесення конкретного козака у відповідні списки - реєстри. Однак враховуючи те, що Річ Посполита постійно по фінансовим та політичним причинам практично «гралася» з реєстровими списками – то збільшуючи реєстр, то його навіть кардинально зменшуючи, українське козацтво, еволюційним шляхом по суті виробило відповідні межі чисельності реєстру, які повністю відповідали як обороні південно-східних кордонів держави від турецько-татарських вторгнень, так і повністю забезпечували внутрішню стабільність українських земель. Це була цифра у 40 тисяч реєстрових козаків, яка реально природнім ходом історії була визначена під час Хотинської війни.

Проте, польська влада, навіть такого, абсолютно природнього ходу еволюції українського козацтва не тільки не помітила, а й зробила все, що б його призупинити. В результаті, польська корона з одного боку заклала міну повільної дії під власну стабільність на Україні, що і призвело до початку

Національно-визвольної війни українського народу у 1648 р. А от з іншого, де-факто зробила так, що системі оборони і стабільності в Речі Посполитій в цілому, був нанесений значний удар. Омріяний Стефаном Баторієм «рецепт непереможності» армії Речі Посполитої без чисельного і постійного українського реєстрового козацтва, досягти не вдалося. Більше того, це ігнорування призвело до того, що з початком у 1648 р. Хмельниччини, Річ Посполита попадає у системну кризу, позитивного виходу з якого вже не було. І прямим наслідком саме польського ігнорування українського реєстрового козацтва стали, як не дивно трагічні події 1772-1795 рр., пов'язані з трьома розділами, колись великої і міцної Речі Посполитої.

СПИСОКДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1865. Т. 2. 287 с.
2. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильно, 1867. Т. 4. С. 424.
3. Боплан, Гийом Левассер де. Описание Украины. М.: Древлехранилище, 2004. 576 с.
4. З королівської пропозиції на соймі - козаки ходять на ЧорнеМоре, на Очаків і в Волощину; Турки хочуть руйнувати Білу Церкву, Канів і Черкаси // Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С.168.
5. Касіян Сакович. Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного, 1622 р. // Українська суспільно-політична думка XVI-XVII ст. Переклади текстів XVI-XVII ст. / Тисяча років

- української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. К.: Дніпро. 2001. Т. 2. Кн. 1. С. 560.
6. Козацька інструкція послам до короля. - Козаки жадають платні 100000 злотих щорічно і окремої нагороди за хотинський похід; просять успокоїти грецьку віру, потвердити козацькі вольності, дати для козаків-калік Баришпіль; жадають дозволу мешкати в шляхотських маєностях, свободи ловів, стацій в містах, спокою від жовнірі // Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 251-252.
 7. Михайло Дорошенко з усім військом запорозьким до Томи Шимковича Скліньського; збороняються іти в королівську службу (в інфлянтський похід) // Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 304-305.
 8. Національно-визвольна війна українського народу 1648-1657 рр. Збірник за документами актових книг. / Упорядники: Л.А. Сухих, В.В. Страшко. К., 2008. 1014 с.
 9. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Алфавітний показчик. / Укладач Зоя Рубцова. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1999. 76 с.
 10. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О. В. Тодійчук (голов. упоряд.) та ін.; Редкол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.) та ін. К.: Наукова думка, 1995. 592 с.
 11. Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. [зб. док. і матер. / упоряд. Г. В. Боряк та ін.]. К.: Наук. думка, 1993. 534 с.
 12. Способи оборони України, предложені на соймі; королівська комісія має стримати козацьку своеволю і взяти 5000 козаків на службу Річи посполитої під присудом гетьмана // Жерела до історії України-Руси. Т. 8. 281 с.
 13. Универсал Короля Стефана Батория к урядникам и шляхте Воеводств: Киевского, Подольского, Волынского и Брацлавского, приказывающей им

- предотвращать вторжения людей свавольных в пределы Турецкие // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Ч. 3: Акты о козаках (1500-1648). Т. I. . К., 1863.
14. Универсал Сигизмунда Августа к Козакам, переселившимся из городов и замков в пограничные с Турцией области, в котором им предписывается в замки и города возвратиться, и состоять там на службе получая, назначенное Королем жалованье, а также в пределы Турецкие не врываться, так как это нарушает договоры, заключенные с Турцией // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Ч. 3: Акты о козаках (1500-1648). Т. I. К., 1863.
15. Универсал Короля Сигизмунда III-го о учреждении отряда из 1000 человек для удержания Козаков от вторжения в соседние государства // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Ч. 3: Акты о козаках (1500-1648). Т. I. К., 1863. С. 27
16. Януш Острожський до Жигимонта III - про козацьку своеволю і комісію на козаків // Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 121.

ЛІТЕРАТУРА

17. Апанович О.М. Запорозьке козацтво у боротьбі проти турецько-татарської агресії у 50-70-і роки XVII століття. К.: видавництво Академії Наук Української РСР, 1963. 299 с.
18. Аркас М. Історія України-Русі. К.: Вища школа, 1991. С. 116-213.
19. Бачинська О.А., Чухліб Т.В., Щербак В.О. Українське козацтво. Золоті сторінки історії. К.: Кристал Бук, 2015. 400 с.

20. Буркут І. Військові традиції. Історія та сучасність. Чернівці: Молодий буковинець, 1998. 159 с.
21. Винар Л. Р. Козацька Україна. Вибрані праці / Ред. В. Степанков; Упорядн. А. Атаманенко. НАН України. Інститут історії України; Українське історичне товариство. Київ; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. 677 с.
22. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа. 1994. 539 с.
23. Грушевський М. Иллюстрированная история Украины с приложениями и дополнениями / Сост.: И. И. Брояк, В. Ф. Верстюк. Донецк: ООО ПКФ "БАО". 2004. 768 с.
24. Гурбик А.О. Генеза та шляхи розвитку запорозького козацтва// Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. К.: Києво-Могилянська академія. 2006. Т. 1. 536 с.
25. Гуржій О.І. Історія війн і збройних конфліктів в Україні: енциклопедичний довідник. К.: Видавництво гуманітарної літератури, 2004. 520 с.
26. Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI- 30-ті роки XVII століття). К.: Вид-во Академії наук УРСР. 1941. 190 с.
27. Денисон Дж. История конницы. Кн. 1. М.: АСТ, 2001. 247 с.
28. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Том II (від половини XVII століття). Видання друге. К.: Глобус. 1992. 349 с.
29. Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, НДІ козацтва ; [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К.: Києво-Могилянська академія. 2006 - 2007. 799 с.
30. История Украинской ССР. В 10 томах. / под ред. Ю.Ю. Кондуфора. Том второй. Развитие феодализма. Наростание антифеодальной и

- освободительной борьбы (вторая половина XIII– первая половина XVIIв.).
К.: Наукова думка, 1982. 590 с.
31. История Украинской ССР. В 10 томах. / под ред. Ю.Ю. Кондуфора. Том третий. Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (вторая половина XVII- XVIII в.). К.: Наукова думка, 1983. 719 с.
32. Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА Піраміда, 2007. 304 с.
33. Клейноди України. З історії державної національної символіки (Комплект з 33-х кольорових художніх сувенірних листівок) / за ред. Ю. Прилюка. К., 1991.
34. Король Н. Українське козацтво – родоначальник кінного війська Московії-Русі. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1963. 55 с.
35. Костомаров. Н.И. Казаки. Исторические монографии и исследование. / Николай Иванович Костомаров. Москва. Чарли. 1995. 602 с.
36. Крипякевич І. Історія Українського Війська. Львів: видання Івана Тиктора. 1936. 568 с.
37. Крип'якевич І. П. Козаччина у політичних комбінаціях 1620—1630 рр. // ЗНТШ. Львів. 1914. Т. 117-118. С. 65.
38. Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591) / С. А. Леп'явко. Чернігів: Сіверянська думка. 1999. 212 с
39. Леп'явко С. «Рятівник від турецької хмари»: Запорозжці і Хотинська війна 1621р. К., 2013. 234 с.
40. Мицик Ю.А., Стороженко І.С., Плохій С.М. Тієї слави козацької повік не забудемо. Дніпропетровськ. 1989. 187с.

41. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 р.. Нью-Йорк - Торонто: Організація оборони чотирьох свобод України та спілка української молоді, 1954. 104 с.
42. Оглоблин О. Хмельниччина і українська державність. Лекція 1. Нью-Йорк - Торонто: Організація оборони чотирьох свобод України та спілка української молоді, 1954. 55 с.
43. Пенский В.В. Великая огнестрельная революция. М.: Яуза, 2010 § 2. Завершение первого этапа военной революции в Речи Посполитой. Реформы Стефана Батория и Владислава IV. URL: <https://document.wikireading.ru/11632> (дата звернення 23.10.2022).
44. Полтава П. Чому повстання 1648 року було переможне. Передрук підпільних матеріалів. Чужина, 1948. 49 с.
45. Разин Е.А. История военного искусства. В 5-ти томах. Т. 3. М. 1955. 340 с.
46. Сас П. М. Запорозці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617–1618 рр. Біла Церква: О. В. Пшонківський. 2010. 512 с.
47. Сас П.М. Хотинська війна 1621 р. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 520 с.
48. Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI - середини XVII століття. К.: Видавництво Україна, 1991. 253 с.
49. Смолій В. А, Степанков В. С. Українська державна ідея XVII - XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К.: Альтернативи. 1997. 368 с.
50. Смолій В. А, Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). К.: Альтернативи. 1999. 344 с.
51. Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки / А. В. Стороженко. К., 1904. 327 с.
52. Субтельний О. Україна. Історія. К.: Либідь, 1991. 182 с.

53. Тараторин В.В. История боевого фехтования: развитие тактики ближнего боя от древности до начала XX века. Минск: Харвест, 1998. 298 с.
54. Тараторин В.В. Конница на войне: История кавалерии с древнейших времён до эпохи Наполеоновских войн. Минск: Харвест, 1999. 306 с.
55. Хотинська війна 1621 р. Документи. Матеріали. Дослідження / під ред. Л.П. Михайлиної. Хотин, 2011. 200 с.
56. Черкас Б., Сокирко О. Під корогвами та бунчуками // Історія українського війська / під ред. В. Павлова. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 235 с.
57. Щербак В. О. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина XV - середини XVII ст.) // Український історичний журнал. 1991. № 11. С. 43-52.
58. Щербак В. О. Українське козацтво: Формування соціального стану: Друга половина XV - середина XVII ст. К.: КМ Academia. 2000. 300 с.
59. Щербак В. Українське козацтво в суспільно- політичному житті Речі Посполитої (XVI - перша половина XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. 2002. Вип. 2. 172 с.
60. Щербак В. О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV - середина XVII ст.). К.: Інститут історії України НАН України. 1997. 180 с.
61. Широкоград А.Б. Запорожцы – русские рыцари. История запорожского войска. М. АСТ, 2008. 179 с.
62. Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу: Ч.І; Ч.ІІ. К.: Веселка, 1995. 447 с.
63. Яковлев А. З історії реєстрації українських козаків в І-й половині XVI віку. Львів: Україна. 1907. Т. 1. С. 279 с.

